पहिलो परिच्छेद

शोधपरिचय

१.१ विषयपरिचय

सोमनाथ सिग्द्याल नेपाली महाकाव्य परम्पराका एक विशिष्ट प्रतिभा हुन् । उनको जन्म पिता जगन्नाथ सिग्द्याल र माता लक्ष्मीलीलादेवीका ज्येष्ठ सुपुत्रका रूपमा वि.सं. १९४१ असोज २८ गते काठमाडौँमा भएको हो भने देहावसान २०२९ असोज २८ गते वनारसमा भएको हो । सिग्द्यालले वनारसको क्विन्स कलेजबाट न्याय वैशेषिकमा आचार्य र कलकत्ताबाट काव्यतीर्थ सम्मको अध्ययन गरेका छन् ।

वि. सं. १९६३ को**सुन्दरी**(पहिलो लीला) पत्रिकामा **मानिनीरञ्जन** शीर्षकको श्रृङ्गारिक कविता प्रकाशन गरी औपचारिक कवितायात्रा थालनी गरेका सोमनाथ सिग्द्यालले व्याकरण, साहित्यशास्त्र, दर्शन एवं सिर्जनात्मक साहित्यसँग सम्बन्धित विभिन्न ग्रन्थहरू प्रकाशन गरी नेपाली साहित्य जगत्मा विशिष्ट योगदान दिएका छन् । तीमध्ये पनि साहित्य समालोचना चिन्तनका दृष्टिले **साहित्य प्रदीप**, व्याकरण चिन्तनका दृष्टिले **मध्यचन्द्रिका** र पूर्वीय अध्यात्म चिन्तनका दृष्टिले **दर्शनप्रवेशिका** उनका महत्त्वपूर्ण उपलब्धि हुन् ।

सोमनाथ सिग्द्यालले वि. सं. १९७६ तिरबाट तत्कालीन प्रधानमन्त्री श्री ३ महाराज चन्द्रशमशेरको स्तुतिमा आधारित **चन्द्रचरित** महाकाव्यको रचना आरम्भ गरे पनि पूरा नहुँदै वि. सं. १९८६ मा काव्यनायकको मृत्यु भएपछि अपूर्ण रहेको सोही महाकाव्यलाई परिष्कार परिमार्जन गरी वि. सं. २००५ मा **आदर्श राघव** शीर्षको महाकाव्य प्रकाशनमा ल्याएका छन् । पूर्वीय काव्यशास्त्रीय मान्यतालाई अनुसरण गरेर रामोपाख्यानलाई उपजीव्य स्रोत बनाई लेखिएको प्रस्तुत महाकाव्य नेपाली महाकाव्य परम्पराकै एक विशिष्ट ऐतिहासिक प्राप्ति मानिन्छ । रामराज्यकालीन विभिन्न आदर्शलाई प्रस्तुत गर्दै रचिएको प्रस्तुत महाकाव्यको वैचारिक धरातल भने पूर्वीय षड्दर्शनमध्येको सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण र प्रभावशाली मानिने वेदान्त दर्शन रहेको छ । वेदान्त दर्शनले स्थापना गरेका ब्रह्म, जीव र जगतचिन्तनजस्ता प्रमुख मान्यतामा यस महाकाव्यको वैचारिक पक्ष केन्द्रित रहेको छ । वैचारिक चिन्तनमा वेदान्त दर्शनका प्रमुख मान्यताहरूको यति गहकिलो अभिव्यक्ति भएको अर्को आधुनिक नेपाली महाकाव्य भेट्टाउन निकै कठिन रहेको छ । वेदान्त दर्शनले स्थापना गरेका प्रमुख

मान्यता (ब्रह्म, जीव र जगत्चिन्तन) का आधारमा पूर्वीय दर्शनका गहन अध्येता सोमनाथ सिग्द्यालको **आदर्श राघव** महाकाव्यको समग्र वैचारिक पक्षको अध्ययन गर्नु प्रस्तुत शोधपत्रको अध्ययनीय विषय रहको छ ।

१.२ शोधसमस्या

प्रस्तुत अध्ययन **आदर्श राघव** महाकाव्यमा वेदान्त दर्शनको अध्ययनमा केन्द्रित रहेकोछ ।यस शीर्षकअन्तर्गत आउने मुख्य प्रश्नहरू नै यस अध्ययनको प्रमुख समस्याका रूपमा रहेकाछन् । यस शोधपत्रको प्रमुख समस्याहरूलाई यसरी प्रस्तुत गरिएको छ -

(क) **आदर्श राघव** महाकाव्यको वैचारिक पक्षमा वेदान्तीय ब्रह्मचिन्तनको अभिव्यक्ति के कसरी भएको छ ?

(ख) **आदर्श राघव** महाकाव्यको वैचारिक पक्षमा वेदान्तीय जीवचिन्तनको अभिव्यक्ति के कसरी भएको छ ?

(ग) **आदर्श राघव** महाकाव्यको वैचारिक पक्षमा वेदान्तीय जगत्चिन्तनको अभिव्यक्ति के कसरी भएको छ ?

१.३ शोधको उद्देश्य

सोमनाथ सिग्द्यालको प्रसिद्ध महाकाव्य **आदर्श राघव** मा वेदान्त दर्शनको अध्ययनमा केन्द्रित रहेको प्रस्तुत शोधपत्रका मुख्य उद्देश्यहरू निम्नलिखित रहेका छन् -

(क) **आदर्श राघव** महाकाव्यको वैचारिक पक्षमा अभिव्यक्त वेदान्तीय ब्रह्मचिन्तनको विश्लेषण गर्नु,

(ख) **आदर्श राघव** महाकाव्यको वैचारिक पक्षमा अभिव्यक्त वेदान्तीय जीवचिन्तनको विश्लेषण गर्नु,

(ग) **आदर्श राघव** महाकाव्यको वैचारिक पक्षमा अभिव्यक्त वेदान्तीय जगत्चिन्तनको विश्लेषण गर्नु ।

१.४ पूर्वकार्यको समीक्षा

पूर्वीय दर्शनका गहन अध्येता सोमनाथ सिग्द्याल (वि. सं. १९४१-२०२९) को **आदर्श राघव**(२००५) आधुनिक नेपाली महाकाव्य परम्पराको पहिलो परिष्कारवादी महाकाव्य हो । प्रस्तुत महाकाव्यले यसभन्दा पूर्ववर्ती लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाका **शाकुन्तल**(२००२) र **सुलोचना**(२००३) महाकाव्यले प्रवर्तन गरेको स्वच्छन्दतावादी भावधाराको परित्याग गरी

परिष्कारवादी शिल्पचेतलाई वरण गरेको छ । यस महाकाव्यको वैचारिक धरातल पूर्वीय वेदान्त दर्शन रहेको छ । आज यो महाकाव्य रचिएको सात दशकभन्दा बढी समय (७३ वर्ष) बितिसक्दा थुप्रै समालोचकहरूले यस महाकाव्यलाई आ-आफ्नै किसिमले व्याख्या विश्लेषण गर्ने कार्य गरेका छन् । यहाँ यो शोधपत्र लेख्नुभन्दा अगाडि आजसम्मका विभिन्न समालोचकहरूका पुस्तक एवं समीक्षात्मक लेखहरूमा विवेच्य महाकाव्यसम्बन्धी भएका पूर्व अध्ययनहरूलाई कालक्रमिक रूपमा यसरी प्रस्तुत गरिएकोछ -

सोमनाथ सिग्द्यालले पूर्वीय काव्यशास्त्रको आफ्नै मानक लाक्षणिक ग्रन्थ **साहित्य प्रदीप** (२०१६)मा **आदर्श राघव** महाकाव्यका पद्यहरूलाई दृष्टान्तका रूपमा लिई पूर्वीय काव्यशास्त्रका शब्दशक्ति, ध्वनि, रस, गुण, अलङ्कार, रीति जस्ता कोणहरूबाट अध्ययन गरेका छन् । सिग्द्यालले तिनमा वेदान्त दर्शनको प्रभाव रहेकोतर्फ सामान्य संकेत गरेका भए पनि वैचारिक दृष्टिले विवेच्य महाकाव्यको वेदान्त दर्शनपरक अध्ययन भने गरेका छैनन् ।

वासुदेव त्रिपाठीले **सिंहावलोकन** (२०२७) ग्रन्थमा 'नेपाली साहित्यका महान् शिल्पी सोमनाथ सिग्द्याल' शीर्षकको लेखमा **आदर्श राघव**को दार्शनिक दृष्टिकोण सङ्केत गरे पनि वेदान्त दर्शनपरक दृष्टिले अध्ययन भने गरेका छैनन् ।

ताराप्रसाद जोशीले**आदर्श राघवको शास्त्रीय विवेचना** (२०२७) पुस्तकमा शास्त्रीय मान्यताको कसीबाट **आदर्श राघव** महाकाव्यको अध्ययन गर्ने क्रममा यसको दार्शनिक पक्षबारे सङ्केत गरे पनि वेदान्त दर्शनपरक दृष्टिकोणले अध्ययन गरेका छैनन् ।

राममणी रिसालले **नेपाली काव्य र कवि** (२०३१) पुस्तकमा शाङ्कर वेदान्त दर्शनका अध्येता सोमनाथ सिग्द्यालको **आदर्श राघव** काव्यमा अद्वैत वेदान्त दर्शनको निचोड (सारा संसार अद्वैत ब्रह्मकै आभास हो, जीव उसकै उपाधि मात्र हो) को प्रभाव परेको कुरा उल्लेख गरे पनि वेदान्त दर्शनकै कोणबाट विवेच्य महाकाव्यको वैचारिक पक्षको अध्ययन गरेका छैनन् ।

केशवप्रसाद उपाध्यायले **केही रचना : केही विवेचना**(२०३२) नामक पुस्तकभित्रको 'परिष्कारवादी मान्यताका आलोकमा आदर्श राघव' शीर्षकको लेखमा **आदर्श राघव** महाकाव्यको साध्य मोक्ष भएको, सीताको देहत्याग र मोक्ष तथा रामको वैराग्यबोधले त्यसको पुष्टि गर्ने कुरा बताउँदै महाकाव्यमा अभिव्यक्त वेदान्त दर्शनतर्फ सङ्केत गरेका छन् ।तर वेदान्त दर्शनलाई नै आधार मानेर महाकाव्यको अध्ययन भने उनले गरेका छैनन् ।

उत्तम कुँवर **स्रष्टा र साहित्य** (२०३७) पुस्तकमा सोमनाथ सिग्द्यालको अन्तर्वार्तालाई प्रस्तुत गर्ने क्रममा आर्य संस्कृतिको मूल आधार संस्कृत भएको र त्यसको प्रभाव **आदर्श राघव** महाकाव्यमा परेको कुरा बताए पनि वेदान्त दर्शनको कोणबाट विवेच्य महाकाव्यको अध्ययन भने गरेका छैनन् ।

वामदव पहाडीले**रूपरेखा** (वर्ष २२, अङ्क ४, पृ. २६-३२ भदौ २०३८) पत्रिकाको **आदर्श राघव** महाकाव्यमा 'शून्य युगबोध'शीर्षकको लेखमा **आदर्श राघव** महाकाव्यले 'शास्त्रीय मान्यतालाई अनुशरण गरे पनि युगबोधलाई समेट्न नसकेको कुरा बताएका छन् । पहाडीले 'शून्य युगबोध भनेर भौतिक जगत्‌भन्दा परको कुरा यस महाकाव्यमा अभिव्यक्त भएको भन्दै यसको दर्शनपक्षको पनि सङ्केत गरेका छन् ।तथापि वेदान्त दर्शनपरक मान्यताका आधारमा विवेच्य महाकाव्यको अध्ययन भने गरेको पाइँदैन ।

नरहरि आचार्यले **पण्डितराज सोमनाथ सिग्देलर उनको महाकाव्य साधना** (२०४१)पुस्तकमा **आदर्श राघव** महाकाव्य पूर्वीय वेदान्त दर्शनबाट अनुप्राणित भएको तर्फ सङ्केत गरे पनि वेदान्त दर्शनका मान्यतामा आधारित भएर विवेच्य महाकाव्यको वैचारिक पक्षको अध्ययन भने गरेका छैनन् ।

ठाकुर पराजुलीले **नेपाली साहित्यको परिक्रमा**(२०४५) पुस्तकभित्रको 'नेपाली साहित्यका यशस्वी साधक : सोमनाथ'शीर्षकको लेखमा **आदर्श राघव** सोमनाथको 'शास्त्रीय ज्ञानपुञ्जको उच्चतम बिन्दु भएको कुरा उल्लेख गर्दै विवेच्य महाकाव्यको दार्शनिक पक्षतर्फ सङ्केत गरे पनि वेदान्त दर्शनपरक दृष्टिले यसको अध्ययन गरेका छैनन् ।

बाबुराम आचायले **आदर्श राघव महाकाव्यको तत्सम 'शब्दकोश** (२०४९)'शीर्षकको 'शोधपत्रमा **आदर्श राघव**महाकाव्यमा प्रयुक्त तत्सम 'शब्दहरूलाई 'शब्दार्थसहित वर्णानुक्रममा प्रस्तुत गर्दै यसमा तत्सम 'शब्दको बाहुल्य रहेको उल्लेख गरेका छन् । उनले **आदर्श राघव**को दार्शनिक पक्षतर्फ सङ्केत गरे पनि वेदान्त दर्शनपरक दृष्टिले विवेच्य महाकाव्यको वैचारिक पक्षको अध्ययन भने गरेका छैनन् ।

दैवज्ञराज न्यौपानेले**वाङ्मय**(वर्ष १३ पूर्णाङ्क ७ पृ. ६६-७५ २०५३/५४) पत्रिकाको 'रसवादी कविका रूपमा सोमनाथ सिग्द्याल'शीर्षकको लेखमा **आदर्श राघव**को रसपरक व्याख्या गर्दै यसमा दर्शनको बौद्धिक प्रभाव परेको तर्फ सङ्केत गरेका छन् । यद्यपि उनले वेदान्त दर्शनपरक कोणबाट विवेच्य महाकाव्यको विश्लेषण गरेका छैनन् ।

ऋषीश्वर अधिकारीले **आदर्श राघव महाकाव्यमा अलङ्कार विधान** (२०६३)शीर्षकको शोधपत्रमा **आदर्श राघव** महाकाव्यको अलङ्कारपरक अध्ययन गर्ने क्रममा यो महाकाव्य दार्शनिक तत्वहरूले परिपक्व भएको तर्फ सङ्केत गरे पनि के-कस्तो दर्शनको प्रयोग के-कसरी भएको छ त्यसको दर्शनपरक विश्लेषण भने गरेका छैनन् ।

महादेव अवस्थीले **आधुनिक नेपाली महाकाव्य र खण्डकाव्यको विमर्श** (२०६४)नामक पुस्तकमा **आदर्श राघव** महाकाव्यमा दार्शनिक बौद्धिकताको प्रबलता रहेको भन्दै यसको दार्शनिक पक्षको सङ्केत गरेको भए पनि वेदान्त दर्शनपरक दृष्टिले महाकाव्यको वैचारिक पक्षको अध्ययन भने गरेका छैनन् ।

नारायण गडतौलाले **नेपाली महाकाव्यको मिथकीय अध्ययन** (२०६८)शीर्षकको विद्यावारिधिशोधप्रबन्धमा मिथकको सैद्धान्तिक पक्षको चर्चा गर्दै **आदर्श राघव** महाकाव्यको पनि मिथकीय समालोचना पद्धतिको आधारमा अध्ययन गरेका छन् ।त्यसक्रममा उनले विवेच्य महाकाव्यको वैचारिक पृष्ठभूमि पूर्वीय दर्शन भएकोतर्फ सङ्केत गरे पनि वेदान्त दर्शनपरक दृष्टिले अध्ययन भने गरेका छैनन् ।

ताराप्रसाद जोशीले **रत्न बृहत् नेपाली समालोना प्रायोगिक खण्ड** (२०६८)भित्रको 'प्रकृति दर्शन र आदर्श राघवमा प्रयुक्त प्रकृति'शीर्षकको लेखमा प्रकृति दर्शनको सैद्धान्तिक चर्चा गर्दै **आदर्श राघव** महाकाव्यमा प्रकृतिको विशिष्ट प्रयोग भएको कुरा उल्लेख गरेका छन् । त्यस क्रममा उनले अव्यक्त प्रकृति मन र वचन भन्दा पर भएको, प्रकृति माया वा आवरण भएको जुन सत्-असत् भन्दा विलक्षण र अनिर्वचनीय भएको भन्दै वेदान्त दर्शनले व्याख्या गरेको जगत् तथा माया चिन्तनतर्फ सामान्य सङ्केत मात्र गरेका छन् ।**आदर्श राघव**मा अभिव्यक्त बाह्य एवं मूर्त प्रकृतिको मात्र अध्ययन हुनु यसको सीमा रहेको छ ।वेदान्त दर्शनपरक मान्यताका आधारमा विवेच्य महाकाव्यको वैचारिक पक्षको अध्ययन उनले गरेका छैनन् ।

गणेश धितालले **आदर्श राघव महाकाव्यको कृतिगत विश्लेषण** (२०७१)शोधपत्रमा **आदर्श राघव**महाकाव्यको नायक राम हिन्दू धर्मअनुसार भगवान् बिष्णुको अवतार भएको, प्रस्तुत महाकाव्यको मूल उद्देश्य मोक्ष प्राप्ति भएको भन्दै वेदान्त दर्शनतर्फ सङ्केत गरेका छन् । यद्यपि उनले वेदान्त दर्शनकै कोणबाट महाकाव्यको अध्ययन भने गरेका छैनन् ।

भवानीप्रसाद खनालले **आदर्श राघव महाकाव्यमा रसविधान** (२०७४)शीर्षकको शोधपत्रमा **आदर्श राघव** महाकाव्यको रसपरक अध्ययन गर्ने क्रममा पूर्वीय षड्दर्शनका ज्ञाता सोमनाथ सिग्द्यालको विवेच्य महाकाव्यको शान्त अङ्गीरस वेदान्त दर्शनले निर्देश गरेको शरीरको नाश,

आत्माको अमरता जस्ता उपदेशबाट प्रभावित भएकोतर्फ सङ्केत गरेका छन् । यद्यपि वेदान्त दर्शनपरक कोणबाट विवेच्य महाकाव्यको वैचारिक पक्षको अध्ययन भने गरेका छैनन् ।

गोकुल पोखरेलले**प्राज्ञिक विमर्श**(वर्ष १ अङ्क २ पृ. ८८-९७ असोज २०७६)पत्रिकाको '**आदर्श राघव** महाकाव्यको महाकाव्यांशमा ध्वनि सौन्दर्य'शीर्षकको लेखमा **आदर्श राघव** महाकाव्यका केही श्लोकहरू उद्धृत गर्दै तिनमा वेदान्त दर्शनले स्थापना गरेको जीव, जगत्, ब्रह्म जस्ता मान्यताको प्रभाव परेको कुरा उल्लेख गरेका छन् । तर उनले समग्र महाकाव्यको वैचारिक पक्षको वेदान्त दर्शनपरक अध्ययन भने गरेका छैनन् ।

उपर्युक्त अध्येताहरूले सोमनाथ सिग्द्यालको **आदर्श राघव** महाकाव्यको फरक-फरक दष्टिकोणबाट अध्ययन गरेका छन् । विभिन्न दृष्टिकोणहरूबाट अध्ययन गर्ने क्रमम प्रायः सबै अध्येताहरूले विवेच्य महाकाव्य पूर्वीय दर्शनबाट अनुप्राणित भएकोतर्फ सङ्केत गरेका छन् । तर पनि पूर्वीय षड्दर्शनमध्यको सबैभन्दा महत्वपूर्ण र प्रभावशाली मानिने वेदान्त दर्शनले स्थापना गरेका प्रमुख मान्यता (ब्रह्म, जीव र जगत्चिन्तन) को गहन अभिव्यक्ति जुन यस महाकाव्यको समग्र वैचारिक पक्षमा अभिव्यक्त भएको छ त्यसको गहन अध्ययन भने भएको देखिँदैन । प्रस्तुत शोधपत्रमा पूर्वीय वेदान्त दर्शनले स्थापना गरेका ब्रह्म, जीव र जगत्चिन्तनजस्ता प्रमुख मान्यताका आधारमा **आदर्श राघव** महाकाव्यको वैचारिक पक्षको अध्ययन विश्लेषण गरिएकोछ जसबाट विवेच्य महाकाव्यको महाकाव्यत्वसमेत विश्लेषित हुन्छ ।

१.५ शोधविधि

प्रस्तुत अध्ययनका क्रममा अवलम्बन गरिने शोधविधि अर्थात् सामाग्री सङ्कलन र विश्लेषणविधिको ढाँचा यसप्रकारको रहकोछ -

१.५.१ सामाग्री सङ्कलनविधि

प्रस्तुत अध्ययनका क्रममा प्राथमिक र द्वितीयक दुवै सामग्रीको प्रयोग गरिएकोछ । यस अध्ययनको पहिलो र महत्त्वपूर्ण सामाग्री भनेको सोमनाथ सिग्द्यालको विवेच्य महाकाव्य **आदर्श राघव** नै रहेको छ । त्यसैगरी यसै महाकाव्यसँग सम्बन्धित भई गरिएका पूर्व अध्ययनहरू, शोधग्रन्थहरू, विद्वान्हरूका टिकाटिप्पणी एवं समीक्षात्मक पुस्तकहरू र वेदान्त दर्शनसँग सम्बन्धित विद्वान्हरूका मानक र विश्वसनीय ग्रन्थहरूलाई यस अध्ययनको द्वितीयक सामाग्रीका रूपमा लिइएको छ । प्रस्तुत शोधकार्य सम्पन्न गर्ने क्रममा सामग्री सङ्कलन गर्दा मूलतः पुस्तकालयीय कार्यबाट गरिएको छ ।

१.५.२ विश्लेषणविधि

वेदान्त दर्शन पूर्वीय षड्दर्शनमध्येको सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण दर्शन हो । पूर्वीय दर्शनका गहन अध्येता सोमनाथ सिग्द्यालले आफ्नो **आदर्श राघव** महाकाव्यमा वेदान्त दर्शनको निकै गहन अभिव्यक्ति गरेका छन् ।वेदान्त दर्शनका दृष्टिले यो महाकाव्य उल्लेखनीय र विशिष्ट रहेको छ ।वेदान्त दर्शनका ब्रह्म, जीव र जगत्चिन्तनजस्ता मूलभूत मान्यताहरू रहेका छन् । प्रस्तुत शोधपत्रमा वेदान्त दर्शनले स्थापित गरेका यिनै मुख्य मान्यतालाई आधार मानेर वर्णनात्मक विधिको अवलम्बन गर्दै विवेच्य महाकाव्यको वैचारिक पक्षमा तिनको के-कस्तो अभिव्यक्ति भएको छ त्यसको वर्णन, विश्लेषण र सत्यापन गर्दै निष्कर्षमा पुगिएकोछ ।

१.६ शोधको औचित्य

सोमनाथ सिग्द्यालले वि. सं. २००५ मा प्रकाशित गरेको **आदर्श राघव** महाकाव्यलाई आजसम्म आइपुग्दा थुप्रै समीक्षक समालोचकहरूले विभिन्न कोणबाट अध्ययन गर्ने क्रममा विशेष गरी यो महाकाव्य पूर्वीय काव्यशास्त्रले स्थापना गरेका मान्यताहरूको यथावत् परिपालना गरी लेखिएको, राम र सीताको सरस कथालाई पनि शुष्क एवं क्लिष्ट शैलीमा अभिव्यक्त गरिएको जस्ता निष्कर्ष प्रस्तुत गरेका छन् ।त्यस क्रममा सबै समीक्षकहरूले यस महाकाव्यको वैचारिक पक्ष पूर्वीय वेदान्त दर्शनबाट अनुप्राणित भएकोतर्फ सामान्य सङ्केत गरेका भए पनि तिनीहरूले विवेच्य महाकाव्यको गहिरो ढङ्गबाट वेदान्त दर्शनपरक अध्ययन गर्ने गरेको देखिँदैन ।**आदर्श राघव** महाकाव्यको मुख्य वैचारिक पृष्ठभूमि भनेको पूर्वीय वेदान्त दर्शनले स्थापना गरेका प्रमुख मान्यता (ब्रह्म, जीव र जगत्चिन्तन) नै हुन् । विवेच्य महाकाव्यको वैचारिक आधार भएको वेदान्त दर्शनका कोणबाट अध्ययन गरिएकोले यो पृथक अध्ययन भएको छ । यस आधारबाट अध्ययन गर्दा विवेच्य महाकाव्यको वैचारिक पक्षको गहन अध्ययन हुनुका साथै त्यसको काव्यत्वसमेत विश्लेषित भएकाले यो अध्ययन औचित्यपूर्ण र महत्त्वपूर्ण रहेकोछ । वेदान्त दर्शनको दार्शनिक कोणबाट यस महाकाव्यको वैचारिक पक्षको अध्ययन गर्न चाहनेहरूका लागि पनि यो अध्ययन उपयोगी रहेको छ ।

१.७ शोधको सीमाङ्कन

प्रस्तुत शोधपत्रमा वेदान्त दर्शनले स्थापना गरेका प्रमुख मान्यता (ब्रह्म, जीव र जगत्चिन्तन) का आधारमा सोमनाथ सिग्द्यालको **आदर्श राघव** महाकाव्यको वैचारिक पक्षको अध्ययन गरिएको छ । विवेच्य महाकाव्यलाई अन्य विभिन्न कोणहरूबाट अध्ययन गर्न सकिने भए पनि वेदान्त दर्शनले स्थापना गरेका प्रमुख मान्यता (ब्रह्म, जीव र जगत्) का आधारमा यसको वैचारिक पक्षको अध्ययन गर्नु यस शोधपत्रको सीमा रहेको छ ।

१.८ शोधपत्रको रूपरेखा

प्रस्तुत शोधपत्रलाई सुव्यवस्थित रूपमा अध्ययन गर्नका लागि निम्नलिखित परिच्छेदहरूमा विभाजित गरी आवश्यकताअनुसार विभिन्न शीर्षक,उप-शीर्षकहरूमा वर्गीकरण गरिएको छ -

पहिलो परिच्छेद : शोधपरिचय

दोस्रो परिच्छेद : आदर्श राघव महाकाव्यमा ब्रह्मचिन्तन

तेस्रो परिच्छेद : आदर्श राघव महाकाव्यमा जीवचिन्तन

चौथो परिच्छेद : आदर्श राघव महाकाव्यमा जगत्चिन्तन

पाचौं परिच्छेद : सारांश तथा निष्कर्ष

सन्दर्भसामग्रीसूची

दोस्रो परिच्छेद

आदर्श राघव महाकाव्यमा ब्रह्मचिन्तन

२.१ विषयपरिचय

सोमनाथ सिग्द्याल (१९४१-२०२९) को **आदर्श राघव**(२००५) आधुनिक नेपाली महाकाव्य परम्पराको एक महत्त्वपूर्ण प्राप्ति मानिन्छ ।यो आधुनिक नेपाली साहित्यको पहिलो परिष्कारवादी महाकाव्य भएकोले पनि यसको ऐतिहासिक महत्त्व रहेको छ । सिग्द्यालको **आदर्श राघव**सोह्र सर्गमा संरचित महाकाव्य हो । यस महाकाव्यमा सिग्द्यालले राम र सीताको आदर्श चरित्रलाई प्रस्तुत गरी उनीहरूको चरित्रका माध्यमबाट वेदान्त दर्शनले स्थापित गरेका ब्रह्म, जीव र जगत्सम्बन्धी दार्शनिक चिन्तहरूलाई गहन रूपमा अभिव्यक्त गरेका छन् ।

आदर्श राघव मूलत: पूर्वीय षड्दर्शनमध्येको सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण मानिने वेदान्त दर्शनबाट प्रभावित महाकाव्य हो । पूर्वीय दर्शनका गहन अध्येतासमेत रहेका सोमनाथ सिग्द्यालले यस महाकाव्यमा राम र सीताको कथालाई प्रस्तुत गर्ने क्रममा वेदान्त दर्शनका ब्रह्म, जीव र जगत्चिन्तनजस्ता गम्भीर दार्शनिक पक्षहरूलाई उद्घाटन गरेका छन् । ब्रह्मचिन्तन वेदान्त दर्शनको सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण चिन्तन एवं सर्वप्रमुख स्थापना हो । वेदान्त दर्शनमा ब्रह्मतत्त्वलाई सम्पूर्ण चराचर जगत्को आदिकारण मान्दै एकमात्र पारमार्थिक सत्ताका रूपमा स्थापित गरिएको छ । मूलत: वेदान्त दर्शनको यही ब्रह्मचिन्तनसम्बन्धी मान्यताबाट **आदर्श राघव** महाकाव्यको वैचारिक पृष्ठभूमि निर्माण भएको देखिन्छ । ब्रह्मतत्त्वको निरूपण गरेर मानवलाई संसारको माया मोहबाट मुक्त गर्नु यस महाकाव्यको गूढ रहस्य रहेको देखिन्छ ।यसै आधारमा प्रस्तुत शोधपत्रको यस दोस्रो परिच्छेदमा वेदान्त दर्शनको ब्रह्मचिन्तनसन्बन्धी मान्यताको सैद्धान्तिक चर्चा गर्दै **आदर्श राघव** महाकाव्यको वैचारिक पक्षमा सो चिन्तनके कसरी अभिव्यक्त भएको छ भन्ने कुराको खोजी गरिएको छ ।

२.२ वेदान्तदर्शनमा ब्रह्मचिन्तन

वेदान्त दर्शन भारतीय उपमहामद्वीपमा विकसित संस्कृत परम्परासँग सम्बद्ध आस्तिक षड्दर्शनमध्येको सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण दर्शन मानिन्छ । वेदान्त दर्शनले वेदको अन्तिम भाग एवं वेदको सारलाई बुझाउँछ । वेद, उपनिषद्, गीता, ब्रह्मसूत्रसम्बन्धी भाष्यग्रन्थहरूमा अभिव्यक्त

भएको जीवनजगत्सम्बन्धी चिन्तनलाई वेदान्त दर्शनका नामले चिनिन्छ ।वेदान्त दर्शनका प्रवर्तक वादरायण व्यासलाई मानिन्छ । इ. पू. दोस्रो या तेस्रो शताब्दितिर वेदान्त दर्शनका सीधा सादा छरिएका आदर्शवादी विचारहरूलाई वादरायणले व्यवस्थित र परिमार्जित रूपले पुन: संयोजन गरी **ब्रह्मसूत्र** या **वेदान्तसूत्र**को रूपमा रचना गरेका हुन् (प्रश्रित ५६) । त्यसपछि वेदान्त दर्शनलाई शङ्कर, रामानुज, मध्व, निम्बार्क, बल्लभ आदि आचार्यहरूले विकसित तुल्याएका छन् । वेदान्त दर्शनले तत्त्वमीमांसा, ज्ञानमीमांसा एवं आचारमीमांसाका दृष्टिकोणबाट ब्रह्म, जीव, जगत्, ईश्वर, विद्या, अविद्या, माया, पूर्वजन्म, पुन:जन्म, प्रमाण, प्रमेय, नीति, आचार, मोक्ष, सृष्टि, स्थिति, प्रलयजस्ता विषयमा व्यापक विमर्श गरेको छ । ब्रह्मचिन्तन यस दर्शनको सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण र विशेष चिन्तनको रूपमा रहेको छ ।

वेदान्त दर्शनको सर्वप्रमुख स्थापना एवं महत्त्वपूर्ण चिन्तनकेन्द्रका रूपमा ब्रह्म रहेको छ । यस दर्शनमा सबैभन्दा बढी चर्चा एवं विमर्श ब्रह्मसम्बन्धी विषयमा नै भएको पाइन्छ । वेदान्त दर्शनमा ब्रह्मलाई परमतत्त्व, परमात्मा, ईश्वर, सर्वात्मा, अक्षर, नियन्ता, जीवात्मा आदि शब्दहरूद्वारा व्याख्या गर्दै एकमात्र पारमार्थिक एवं वास्तविक सत्ताका रूपमा चिनाइएको छ । वेदान्त दर्शनमा ब्रह्मालाई मात्र सत्य मान्दै त्यसबाहेक अन्य सम्पूर्ण वस्तुहरूलाई मिथ्या ठानिएको छ । ब्रह्मसम्बन्धी विषयमा वैदिक वाङ्मयका वेदसंहिता, ब्राह्मण, अरण्यग्रन्थ र उपनिषद् हुँदै पश्चवर्ती आचार्यहरू गौडपाद, शङ्कर, रामानुज, मध्यव, निम्बार्क, बल्लभ आदिले व्यापक विमर्श गरेका छन् ।पूर्वीय दर्शनको सर्वप्राचीन ग्रन्थ मानिने ऋग्वेदको पुरुषसुक्तअन्तर्गत१०।९०।१ मा हजारौं शिर भएको, अनन्त चक्षु भएको र अनन्त पाद भएको विराट् पुरुषको वर्णन गरिएको छ (गिरी १३० मा उद्धृत) । वेदान्त दर्शनमा बह्मतत्त्वलाई सम्पूर्ण चराचर जगत्को कारण र नियन्ता, अनन्त, व्यापक, चैतन्य, प्राणीका कर्मको फलदाता, आनन्दस्वरूप, वास्तविक सत्ता आदिका रूपमा चिनाइएको छ । यस दर्शनमा ब्रह्मतत्त्वलाई सृष्टिको आधारशिला, आदिकारण एवं मूलकारणका रूपमा व्याख्या गरिएको छ । यस दर्शनमा ब्रह्मतत्त्वलाई अक्षर, अजर, अमर र अविनाशी तत्त्वका रूपमा लिइएको छ । अविनाशी एवं दिव्य जीवलाई ब्रह्म भनिन्छ (श्रीमद्भगवद्गीता ८/३४५) भनेर गीतामा भनिएको छ । ब्रह्मतत्त्वका बारेमा विभिन्न उपनिष्दहरूमा व्यापक चर्चा गरिएको पाइन्छ । तैत्तिरीयोपनिषद्मा ब्रह्मको विषयमा वरूणले पुत्र भृगुलाई जसबाट यो सब भूत उत्पन्न हुन्छ, जसको आश्रयमा यो जीवित रहन्छ र अन्तमा विनाशोन्मुख भएर यो जसमा विलीन हुन्छ, त्यही ब्रह्म हो त्यसलाई जान (तैत्तिरीयोपनिषद् भृगुवल्ली १ १९१) भनेर भनिएको पाइन्छ । वेदान्त दर्शनमा सम्पूर्ण चराचर जगत्को कारण ब्रह्म भएको स्वीकार गरिएको छ । ब्रह्मतत्त्वलाई

विमर्श गर्ने क्रममा श्वेताश्वतरोपनिषद्मा ब्रह्मदेखि न परतिर न ओरतिर केही छ जे भन्दा न सूक्ष्मतम वा महत्तम केही छ, द्यूलोकमा वृक्षझैं निश्चल (त्यो) एक्लै उपस्थित छ, त्यस पुरुषबाट यो सबै (जगत्) पूर्ण छ (श्वेताश्वपतरोपनिषद् ३/९ १६३) भनिएको छ । वेदान्त दर्शनमा ब्रह्मलाई परमतत्त्व एवं सृष्टि, स्थिति प्रलयकर्ताको रूपमा व्याख्या गरिएको छ । जो दीप्तिमान एवं अणुभन्दा पनि सूक्ष्म छ तथा जसमा सम्पूर्ण लोक एवं लोकका निवासी स्थित छन् त्यो ब्रह्म हो (मुण्डकोपनिषद् २/२ ६३) भनेर यस दर्शनमा ब्रह्मको सर्वोपरितालाई विवेचना गरिएको पाइन्छ ।

ब्रह्मतत्त्वका बारेमा व्यापक विमर्श गर्दै वेदान्ती आचार्यहरूले यसलाई सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण एवं सर्वप्रमुख मान्यताका रूपमा स्थापित गरेका छन् । उनीहरूले सम्पूर्ण चराचर जगत्को कारणको रूपमा ब्रह्मलाई लिएका छन् । ब्रह्मले नै प्रकृतिलाई उपादान कारण बनाएर सृष्टि गर्छ र समग्र सृष्टिको निमित्तकारण ईश्वर स्वयं बन्दछ भन्ने कुरा वेदान्ती दार्शनिकहरूले उल्लेख गरेका छन् । यस क्रममा दृश्य(जगत्) र दृष्टि पनि दृक (ब्रह्म) नै हुन् । सम्पूर्ण पदार्थहरू ब्रह्मका प्रतिबिम्बमात्र हुन् । ब्रह्मको बाहेक तिनीहरूको छुट्टै अस्तित्त्व छैन ।अज्ञानका कारणले जगत्को भान भइरहेको छ । वास्तवमा ब्रह्म नै एकमात्र वास्तविक र सत्य वस्तु हो (गिरी १२९) भन्ने कुरा वेदान्त दर्शनमा उल्लेख गरिएको पाइन्छ ।शङ्कराचार्य यस दृश्यप्रपञ्चलाई मिथ्या मानेर एउटै ब्रह्मको अस्तित्त्व स्वीकार गर्छन् भने रामानुजाचार्य ब्रह्म, जडप्रकृति र जीवलाई भिन्न सत्ता स्वीकार गरेर ईश्वर र ब्रह्मलाई एउटै कुरा मान्दछन् । यी दुवै दार्शनिक आचार्यले ब्रह्मको सर्वोपारितालाई स्थापित गर्दछन् (गडतौला ३२५) । वेदान्त दर्शनमा ब्रह्मलाई सर्वज्ञ, सर्वशक्तिमान, मायारहित, अविद्यारहित सर्वव्यापक तत्त्व मानिएको छ ।

वेदान्त दर्शनमा आत्मालाई नै ब्रह्मका रूपमा चिनाउँदै त्यो ब्रह्मतत्त्व सबैतिर व्याप्त छ भनिएको छ ।वेदान्त दर्शनमा वास्तवमा आत्मा नै ब्रह्म हो । ब्रह्मभन्दाबाहेक अन्य सम्पूर्ण वस्तुहरू अवास्तविक वा मिथ्या हुन् । यो संसार पनि अवास्तविक हो । व्यावहारिक दृष्टिकोणले यो जगत् वास्तविक जस्तो भान परे पनि पारमार्थिक दृष्टिकोणबाट हेर्दा यो जगत् मिथ्या अर्थात् अवास्तविक हो (गिरी १२९) भन्दै ब्रह्मको पारमार्थिक सत्तालाई स्थापित गरिएको छ ।

वेदान्त दर्शनमा ब्रह्मको सगुण र निर्गुण दुवै स्वरूप भएको स्वीकार्दै त्यसको व्यापक विमर्श गरिएको छ ।ब्रह्म सच्चिदानन्दस्वरूप छ ।ब्रह्म सत् (अस्तित्त्ववान्) छ ।अर्थात् ब्रह्म अभाव रूप होइन । ब्रह्म चेतन छ, ब्रह्म अचेतन या जड होइन र ब्रह्म आनन्दस्वरूप छ,

अर्थात ब्रह्म दु:खरूप होइन । ब्रह्मको यो सगुण रूप उपासनाका लागि मात्र हो (गिरी १२९) भन्दै ब्रह्मको सगुण रूपको चर्चा गरिएको छ । ब्रह्म वात्सल्य, शौशिल्य, शौलभ्य, सत् जस्तागुणहरूले युक्त हुन्छ । ब्रह्मको सगुण स्वरूपको विवेचना गर्ने क्रममा कठोपनिषद्मा जो अशब्द, अस्पर्श, अरूप, अव्यय तथा रसहीन, नित्य एवं गन्धरहित छ; जो अनादि, अनन्त, महतत्त्वभन्दा पर अथवा ध्रुव (निश्चल) छ त्यस आत्मतत्त्वलाई जानेर पुरुषले मृत्युबाट छुटकारा पाउँछ (कठोपनिषद् ३/१५ ८९) भन्ने कुरा उल्लेख गरिएको पाइन्छ । वेदान्त दर्शनमा ब्रह्मको सगुण स्वरूपका साथसाथै निर्गुण स्वरूपको पनि विवेचना गरिएको छ ।यस दर्शनमा ब्रह्मको निर्गुण रूप भन्नाले आकारप्रकारलेरहित अनुभवद्वारा मात्र गम्य अथवा अनुभूतिको मात्र विषय बन्न सक्ने नराम्रा गुण नभएको भनि विमर्श गरिएको पाइन्छ ।यस दर्शनमा ब्रह्मको यस किसिमको स्वरूपको ज्ञानबाट मात्र जीवात्माले मुक्ति प्राप्त गर्दछ भन्ने कुरा उल्लेख गरिएको पाइन्छ । महाभारतको शान्तिपर्व ३२६/३७, ३८ मा जनकले जतिबेला मान्छे आफ्नो निन्दा र स्तुतिलाई समान सम्झन्छ, सुन, फलाम, सुख र दु:ख, जाडो र गर्मी, सम्पन्नता र गरिबी, प्रिय र अप्रिय एवं जीवन र मरणलाई समान सम्झन्छ त्यतिबेला उसले ब्रह्मतत्त्व प्राप्त गर्दछ (गिरी १३० मा उद्धृत) भनि उल्लेख गरेका छन् । वेदान्त दर्शनमा यसप्रकार ब्रह्मको सगुण र निर्गुण दुवै स्वरूपको विमर्श भए पनि मूलत: ब्रह्म निर्गुण हुन्छ भनिएको छ । ब्रह्मको सगुणस्वरूप केवल उपासनाका लागि हो जसको उपासना गरेर जीव निर्गुण निराकार परब्रह्मको साक्षात्कार गर्छ (गिरी १३०) भन्ने कुरा यस दर्शनमा उल्लेख गरिएको छ । वेदान्त दर्शनमा जीवात्माले ब्रह्मतत्त्वको शरणागतबाट आत्मज्ञान प्राप्त गर्दा मात्र सांसारिक दु:खकष्टबाट मुक्त भई उसको परमकल्याण सम्भव हुने कुरा उल्लेख गरिएको छ ।

समग्रमा पूर्वीय वेदान्त दर्शनमा ब्रह्मतत्त्वको व्यापक विमर्श गर्दै यसलाई सबैभन्दा सर्वप्रमुख मान्यताका रूपमा स्थापित गरिएको छ । ब्रह्मको सगुण र निर्गुण दुवै स्वरूपको चर्चा गर्दै मूलत: ब्रह्मको स्वरूप निर्गुण हुने कुरा यस दर्शनमा उल्लेख गरिएको छ ।ब्रह्म एकमात्र पारमार्थिक सत्ता हो । ब्रह्म दिक् कालभन्दा पर अनन्त, सर्वव्यापी, चैतन्य, गुण र कर्मलेरहित, न सत्, न असत्, ज्ञानस्वरूप भएको कुरा वेदान्त दर्शनमा उल्लेख छ ।ब्रह्मतत्त्व मायारहित छ । त्यो शाश्वत, स्थिर, निराकार, निर्विकार, अजरामर छ । सबै संसारका जीवको सुखदु:खको मूलकारण पनि ब्रह्म नै हो । ब्रह्मबाटै संसारको उत्पत्ति हुन्छ र ब्रह्ममै संसार विलय हुन्छ । यो जगत् देखिएको मात्र हो । वास्तवमा यसको अस्तित्त्व छैन । ब्रह्मको मायाका कारण मात्र जीवनजगत् अस्तित्त्वमा देखिन्छ । ब्रह्म जीवनजगत्को आदिकारण र

अन्तिम आश्रयस्थल हो । यसरी ब्रह्मलाई एकमात्र पारमार्थिक सत्ताका रूपमा स्थापित गर्दै ब्रह्मको शरणागतिबाट मात्र जीवको मुक्ति सम्भव छ भन्ने कुरा वेदान्त दर्शनमा बताइएको छ । जीवतत्त्वले आत्मज्ञानद्वारा ब्रह्मतत्त्वलाई पहिचान गरी मोक्षप्राप्त गर्नु पर्दछ भन्ने कुरा वेदान्त दर्शनले निर्देश गरेको छ ।

वेदान्त दर्शनको यस किसिमको ब्रह्मसम्बन्धी चिन्तनलाई साहित्यमा पनि अभिव्यक्त गरिएको हुन्छ । साहित्यमा पितृबिम्ब, मातृबिम्ब, आकाश, सागर, स्फटिक आदि अनेक बिम्बका रूपमा ब्रह्मलाई उपयोग गर्ने गरिएको पाइन्छ । ईश्वरको सगुण र निर्गुण दुवै स्वरूपको उपासना, विभिन्न अवतारको काव्यात्मक अभिव्यक्ति, ईश्वरभक्तिजस्ता ब्रह्मसम्बन्धी चिन्तनका विषयलाई कलात्मक रूपमा अभिव्यक्त गरी साहित्यलाई सुन्दर र समृद्ध तुल्याउने कार्य विभिन्न स्रष्टाहरूले गरेको पाइन्छ ।

२.३ आदर्श राघव महाकाव्यमा ब्रह्मचिन्तनको अभिव्यक्ति

वेदान्त दर्शनमा ब्रह्मचिन्तनसम्बन्धी मान्यताको सैद्धान्तिक परिचर्चा गरिसकेपछि **आदर्श राघव** महाकाव्यमा सो चिन्तनको अभिव्यक्ति के कसरी भएको छ त्यस कुराको खोजी यहाँ गरिएको छ । सोमनाथ सिग्द्यालको **आदर्श राघव** मूलत: वेदान्त दर्शनको ब्रह्मचिन्तनसबन्धी मान्यताबाट प्रभावित महाकाव्य हो । सिग्द्यालले मूलत: वेदान्तीय ब्रह्मचिन्तनका आधारमा यस महाकाव्यको वैचारिक पृष्ठभूमि निर्माण गरेका छन् ।सोमनाथ सिग्द्यालले यस महाकाव्यमा राम र सीताको आदर्श चरित्रलाई प्रस्तुत गर्दै ती चरित्रका माध्यमबाट पूर्वीय षड्दर्शनमध्येको सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण मानिने वेदान्त दर्शनले स्थापना गरेका ब्रह्म, जीव र जगत्चिन्तनसम्बन्धी मान्यताको बडो कलात्मक एवं सुन्दर ढङ्गले उद्घाटन गरेका छन् ।

सोमनाथ सिग्द्याल पूर्वीय दर्शनका एक गहन अध्येता हुन् भन्ने कुरा उनले आफ्नो **आदर्श राघव** महाकाव्यमा अभिव्यक्त गरेका पूर्वीय दर्शनका विभिन्न मान्यताहरूलाई हेर्दा प्रष्ट हुन जान्छ । सिग्द्यालले आफ्नो यस महाकाव्यमा विशेष गरी वेदान्त दर्शन र त्यसले स्थापना गरेका ब्रह्म, जीव र जगत्सम्बन्धी चिन्तनको गहन अभिव्यक्ति गरेका छन् । सिग्द्यालले आफ्नो यस काव्यमा वेदान्त दर्शनका जीव र जगत्सम्बन्धी मान्यताको पनि उत्तिकै सशक्त अभिव्यक्ति त गरेकै छन् त्यसमा पनि अझ विशेष गरी उनले पूर्वीय वेदान्त दर्शनको ब्रह्मचिन्तनसम्बन्धी मान्यतालाई विशेष प्राथमिकताका साथ आफ्नो यस काव्यमार्फत अभिव्यक्त गरेका छन् ।

सोमनाथ सिग्द्यालको सोह्र सर्गमा संरचित **आदर्श राघव** महाकाव्य प्रसिद्ध कथावस्तुमा आधारित रहेको छ । सिग्द्यालले मुख्य रूपमा **वाल्मीकि रामायण**, कालिदासको **रघुवंश**,

श्रीमद्‌भगवद्‌महापुराण आदिमा वर्णित रामोपाख्यानलाई कथावस्तुको स्रोत बनाएका छन् ।**रामायण** संस्कृत साहित्यको एक अति विशिष्ट महाकाव्य हो ।यसले पूर्वीय दर्शनले स्थापना गरेका विभिन्न दार्शनिक चिन्तनहरूलाई आजसम्म पनि सरल र सहज ढङ्गबाट आम जनमानसमा प्रसारण, प्रसारित गर्दै भएको छ । रामायणजस्तो पूर्वीय वाङ्मयको चर्चित महाकाव्यलाई उपजीव्य स्रोत बनाएर सिग्द्यालले रचना गरेको **आदर्श राघव**मा पनि पूर्वीय दर्शनका मान्यताहरूको अभिव्यक्ति त स्वत: हुने नै भयो । सिग्द्यालले आफ्नो **आदर्श राघव** महाकाव्यमा वेदान्त दर्शनको ब्रह्मचिन्तनसम्बन्धी मान्यतालाई सर्वोपरि स्थान दिएका छन् । सिग्द्यालको यस महाकाव्यको वैचारिक पृष्ठभूमिमा मूलत: वेदान्त दर्शनको ब्रह्मचिन्तनसम्बन्धी मान्यता नै रहेको छ ।

सोमनाथ सिग्द्यालको **आदर्श राघव** महाकाव्यमा राम सीताको आदर्श चरित्रलाई सोह्र सर्गमा विभक्त गरी आख्यानको प्रबन्ध गरिएको छ । प्रत्येक सर्गमा अवान्तर वस्तु वा विशेष प्रसङ्गमा सङ्केत गर्ने शीर्षक पनि दिइएको छ । यस महाकाव्यको प्रथम सर्गमा मङ्गल, उपक्रम, साकेत, पूर्ववृत्त, पितृमातृ-वृतान्त, अपुत्रता, श्रीरामादिजन्म, आनन्दोत्सव जस्ता अनेक उपशीर्षक दिइएका छन् । त्यसरी अन्य सबै सर्गलाई पनि विभिन्न उपशीर्षकीकरणको माध्यमबाट वस्तुनिर्देश गर्ने काम गरिएको छ । विभिन्न वस्तु वा घटनाको संयोजन गर्ने क्रममा काव्यनायक रामको जन्म, बाल्यकाल, विश्वामित्रका आश्रममा शिक्षादीक्षा, सीतासँगको विवाह, राज्याभिषेकको तयारी, वनवास, राजा दशरथको मृत्यु, रामलाई अयोध्या फर्कन भरतको आग्रह, रावणद्वारा सीताहरण, सीताको खोजी गर्ने क्रममा हनुमान, सुग्रीव आदिसँग भेट र मित्रता, बालिसँग युद्ध र बालिको मृत्यु, सुग्रीवलाई राज्याभिषेक, प्रजापालन, सीताको परित्याग, कुशलवको जन्म, तिनको रामसँग भेटघाट र अन्तमा सीताको अन्तर्ध्यान भई राममा नै मिलेको प्रसङ्गहरूसँगसँगै रामको स्तुति गरेर यस महाकाव्यको कथावस्तु समाप्त भएको छ । यस किसिमको रामोपाख्यानलाई प्रस्तुत गर्ने क्रममा सिग्द्यालले वेदान्तीय ब्रह्मवादी चिन्तनको निकै गहन अभिव्यक्ति गरेका छन् ।

सिग्द्यालले आफ्नो यस काव्यमा भगवान् रामचन्द्रलाई ब्रह्मको रूपमा स्वीकार गर्दै यो सम्पूर्ण चराचर जगत् त्यही ब्रह्मको विवर्त एवं परिणाम भएको, यो सारा जीवजगत् त्यही ब्रह्ममा नै आश्रित रहेको र यहाँका सम्पूर्ण जीवजीवात्माको मुक्ति एवं परमकल्याण पनि ब्रह्मज्ञानबाट मात्र सम्भव भएको कुरा विभिन्न ढङ्गबाट निकै सूक्ष्म र कलात्मक रूपमा अभिव्यक्ति गरेका छन् ।

सोमनाथ सिग्द्यालले मङ्गलाचरणबाट महाकाव्यको सुरूवात गर्ने क्रममा नै ब्रह्मचिन्तनको अभिव्यक्ति दिएका छन् । उनले आफ्नो काव्यको सुरूकै श्लोकमा नै वेदान्त दर्शनले स्थापना गरेको ब्रह्मचिन्तनको गहकिलो अभिव्यक्त यसरी गरेका छन् :

श्रीपूर्ण पञ्चमुख मूर्ति लिइ सरूप,
सृष्टि-स्थिति - क्षय-निरोध-कृपानुरूप ।
सच्चित्सुखात्मक निरञ्जन तत्त्वरूप,
सम्झीरहौँ पशुपति प्रभुको स्वरूप ॥

(सर्ग १, श्लो. १)

सिग्द्यालले यहाँ ब्रह्मको सगुण स्वरूपको चित्रण गरेका छन् । त्यो सगुण ब्रह्म पाँचवटा मुख भएको मूर्तिजस्तो स्वरूपको छ । त्यो परब्रह्म नै सृष्टि, स्थिति र संहारकर्ता हो । त्यो ब्रह्मत्व कृपानुरूप छ ।त्यसैगरी ब्रह्म सत्, चित् र सूखरूप छ ।वास्तवमा त्यो ब्रह्मतत्त्व निरञ्जन छ अर्थात् त्यो ब्रह्मतत्त्व दोषरहित छ । सम्झीरहौं पशुपति प्रभुको स्वरूप भनेर महाकाव्यकारले बिम्बात्मक रूपमा सारा संसारका जीव-जीवात्माहरूले त्यो परब्रह्मको सदा उपसना गर्नुपर्ने अनिमात्र ती जीवात्माको कल्याण हुने भन्दै काव्यकारले काव्यको सुरूमै ब्रह्मचिन्तनबाट यो महाकाव्यको वैचारिक पृष्ठभूमि निर्माण भएकोतर्फ सङ्केत गरेका छन् ।

काव्यको सुरूमै यसरी वेदान्त दर्शनको ब्रह्मसम्बन्धी मान्यतालाई अभिव्यक्त गरेका सिग्द्याललले आफ्नो यस महाकाव्यमा ब्रह्मलाई विभिन्न रूपमा काव्यमा कलात्मक ढङ्गबाट प्रस्तुत गरेका छन् ।यस कुरालाई निम्नलिखित विभिन्न शीर्षकहरूमा अध्ययन गर्ने प्रयास गरिएको छ -

२.३.१ राघव सीतावतारका रूपमा ब्रह्मको अभिव्यक्ति

राघव र सीताको पुरै प्रसङ्गलाई वेदान्त दर्शनले परब्रह्म र प्रकृतिको स्वरूप मान्दछ । राम भनेको ब्रह्मस्वरूप हो भने सीता भनेको परब्रह्मकै प्रकृति एवं मायारूप हो भन्ने कुरा वेदान्त दर्शनले मान्दछ । सोमनाथ सिग्द्यालले आफ्नो **आदर्श राघव** महाकाव्यमा रामलाई ब्रह्मको अवतार एवं स्वरूपका रूपमा व्याख्या गर्दै सीतालाइ त्यसै ब्रह्मको माया र प्रकृतिको रूपमा व्याख्या गरेका छन् । राम नै ब्रह्मको सगुण र निर्गुण दुवै स्वरूप हो । रामतत्त्व नित्य, निर्विशेष, निराकार, निरञ्जन, निर्विकार, आनन्दस्वरूप छ । जीवात्माहरूको भौतिक देह नाश भएपछि त्यसभित्रको आत्मातत्त्व राममा नै विलय हुन्छ । रामबाट नै सम्पूर्ण चराचर जगत्को सृष्टि, स्थिति र प्रलय हुन्छ । राम नै सम्पूर्ण चराचर जगत्को आदिकारण एवं

आधारशिला हो । रामको उपसना गरेर नै जीवात्माले मोक्ष प्राप्त गर्दछन् भन्ने गहन दार्शनिक चिन्तनलाई सोमनाथ सिग्द्यालले आफ्नो काव्यमा अभिव्यक्त गरी यसको वैचारिकतालाई उच्च दार्शनिक गरिमामय तुल्याएका छन् ।

सोमनाथ सिग्द्यालले आफ्नो यस काव्यमा विशेष गरी राघव अर्थात् श्रीरामलाई देशभक्त, क्षमाशील, पत्नीव्रत आदि चरित्रका रूपमा मात्र नभएर ब्रह्मको अवतारका रूपमा चिनाएका छन् ।साथै सीतालाई पनि राघवकै माया अर्थात् साक्षात् लक्ष्मीकै अंशका रूपमा व्याख्या गरेका छन् । रामसीताको यही ब्रह्मस्वरूपी चरित्रलाई चिनाउनु नै सिग्द्यालको काव्य लेखनको मूल ध्येय पनि रहेको छ । संस्कृत साहित्यमा मात्र होइन पूर्वीय सभ्यतामा आम जनमासनमा आजसम्म पनि रामसीतालाई देवीदेवता मान्दै ब्रह्मकै अवतारको रूपमा स्वीकार गरिँदै आएको पाइन्छ । सिग्द्यालले पनि आफ्नो यस काव्यमा रामलाई ब्रह्मको रूपमा स्वीकार्दै उनको उपासनाबाट मात्र प्राणीमात्रले मुक्त पाउने कुरालाई बडो कलात्मक रूपमा प्रस्तुत गरेका छन् ।तत्त्वज्ञ र भक्तहरूले रामलाई साक्षात् परमेश्वरको अवतार मानेका छन् । 'रमु' क्रीडामय धातुबाट योगीजनहरू जसमा रमणा गर्छन् भन्ने विग्रहमा राम शब्दको व्युत्पत्ति हुन्छ । त्यसैले आध्यात्मिक दृष्टिले हेर्दा रामावतार साक्षात् परमेश्वरकै अवतार रहेको मानिन्छ । रावणको अत्याचारबाट पीडित देवताहरूले गरेको अनुरोधलाई स्वीकार गर्दै पृथ्वीको भारहरण गर्न नै वास्तवमा राम अवतार भएको हो । रामको अवतार साक्षत् ब्रह्ममय थियो (ढकाल ४४३) भन्ने चिन्तनलाई सिग्द्यालले पनि आफ्नो यस काव्यमा प्रस्तुत गरेको पाइन्छ ।त्यसैगरी सीता साक्षात् लक्ष्मीकै अंश र अवतार मानिन्छिन् । सीतारामसँग त्यसरी नै अभिन्न रहेकीछिन् जसरी सूर्यमा किरण अभिन्न रहन्छन् । आध्यात्मिक दृष्टिले सीता ब्रह्ममय रामकी अनन्त शक्ति हुन् । हनुमानलाई आफ्नो परिचय दिने क्रममा सीता आफैं भन्छिन्- राम हुन् ब्रह्म उनैकी शक्ति बलियी माया भनेकी महूँ (ढकाल ४४५) । राम सीताको यस किसिमको ब्रह्ममय चरित्रलाई सिग्द्यालले पनि आफ्नो **आदर्श राघव** महाकाव्यमा कलात्मक रूपमा अभिव्यक्त गरेका छन् ।

"करूणामय ! दीन-वत्सल !
प्रभु ! दाज्यू ! भवदीप उज्ज्वल !
म अनाथ, अनाथ-नाथमा
शरणापन्न छु भक्तिसाथमा ॥
रति छैन कसूर भक्तको
भमरो हुँ प्रभु-पाद-पद्मको ।

अति-निन्दित जन्मबाट यो

दृढ मालिन्य ममा खडा भयो ॥

(सर्ग ५, श्लो. ४०-४१)

महाकाव्यकार सिग्द्यालले यहाँ राघव अर्थात् रामको चरित्रलाई ब्रह्मको स्वरूपको रूपमा निकै राम्ररी व्याख्या गरेका छन् ।यहाँ रामको चरित्रलाई दीनदु:खीहरूमाथि करूणा र दयाभाव राख्ने दीनवत्सल एवं संसारका उज्ज्वल बत्तीको रूपमा व्याख्या गरिएकोछ ।यहाँ दीनदु:खी भनेर चराचर जगत्का सम्पूर्ण जीवात्मा र दीनवत्सल भनेर साङ्केतिक रूपमा राघवको ब्रह्मस्वरूपलाई चिनाइएको छ । यहाँ भरतले आफूलाई अनाथ भन्दै राघवलाई अनाथका पनि नाथ भनेर सम्बोधन गर्दै आफू भक्तिको साथ ब्रह्मस्वरूपी रामको शरणमा छु भन्दै राम ब्रह्मस्वरूपी भएको कुरालाई चिनाएका छन् ।त्यसैगरी भँवरारूपी भक्त अर्थात् जीवात्माले रामरूपी ब्रह्मको सामीप्य र शरणबाट नै जन्म र मृत्युका निन्दित चक्रबाट उन्मुक्ति पाउने भन्दै रामको ब्रह्मस्वरूपलाई महाकाव्यकारले उजागर गरेका छन् ।

सत्य-प्रेमी, नय विनयले तेजिला सच्चरित्र,

गर्ने दु:खी उपर करूणा राम कस्ता पवित्र ।

(सर्ग ७, श्लो. २)

छोडी पापी वपु, हत भई रामका बाहुबाट

पाई आफ्नो सुगति अगिको, तेजिलो पारि छाँट ।

उक्लीहाल्यो परम पदमा शाप-निर्मुक्त आत्मा,

दु:खीलाई हरतरहले शान्ति दिन्छन् महात्मा ॥

(सर्ग ७, श्लो. ४९)

म हूँ सामान्यहनूमान्

अधिपति छन् गैह्र माथि सुग्रीव

राम र उनको मैत्री

बन्न गएको छ धैर्यको जीव ॥

(सर्ग १०, श्लो. २८)

सोमनाथ सिग्द्यालले यहाँ रामलाई ब्रह्मको रूपमा स्वीकार्दै जीवात्मा अथवा प्राणीहरूमाथि करूणाभाव राख्ने सच्चरित्रको रूपमा रामको स्वरूपको व्याख्या गरेका छन् । भगवान् रामचन्द्रका बाहुको स्पर्शले पापी आत्माहरूले पनि शरीररूपी बन्धनबाट उन्मुक्ति

पाएर रामरूपी परब्रह्ममा लीन हुन्छ भन्ने चिन्तन सिग्द्यालले यहाँ व्यक्त गरेका छन् । राम भनेका त्यस्ता महात्मा अर्थात् परब्रह्म हुन् जसले दु:खी जीवात्माहरूलाई हरतरहले शान्ति दिन्छन् । रामरूपी ब्रह्मस्वरूपको ज्ञानबाट जीवले श्रापबाट छुटेर सुगति एवं मोक्ष प्राप्त गर्दछ भन्ने चिन्तन काव्यकारले यहाँ अभिव्यक्त गरेका छन् । त्यसैगरी हनुमान, सुग्रीव, रामजस्ता शब्दहरूका माध्यमबाट काव्यकारले हनुमान र सुग्रीवलाई जीवको रूपमा स्वीकार्दै ती सबैका अधिपति भनेका उनै परब्रह्मस्वरूप राघव हुन् भन्ने चिन्तनको गहकिलो अभिव्यक्ति पनि यहाँ गरेका छन् ।

"प्राणधार ! अनाथ-नाथ, हृदय-स्वामिन् ! दया-सागार !
दासीमाथि दया रह्यो, अब टऱ्यो दुर्दैवको अन्तर ।
लागेँ पार, कृपा अपार रहँदा, सङ्कट-धारा तरी,
पाएँ पाउ, रहूँ रज: कण सरी निश्चिन्त सेवा गरी ॥

सीताको यति बिन्ति भक्ति भरिलो सुन्दा भिजी प्रेमले,
तानी हात दुवै, लिई हृदयमा, सम्झाइयो रामले ।
"प्यारी ! क्लेश नमान लेश पनि, यो तूफान हो दैवको,
संसारोदधिमा धराधर सरी डग्दैन धी धीरको ॥

(सर्ग ११ श्लो.६३-६४)

प्रजाको राजाको मन वचन आत्मातक मिली,
सदा अङ्गाङ्गी भै प्रकृति प्रभु एकात्मक हुँदा ।
विवेकीले जाने कर चरण आँखा शिरहरू,
हजारन् देख्नाले रघुपति, विराड्रूप पुरुष ॥

पिता, माता, भ्राता, अधिपति, विधाता, प्रियतम,
सहृद्, बन्धु, स्वामी, प्रभु, गुरु नियन्ता हुन गई ।
लिई नाना बाना, सकल जनका रक्षक हुँदा,
रूचाए साराले, नृपति नरमा ईश्वर भनी ॥

(सर्ग १५, श्लो. ५३-५४)

जय जय चन्द्रिका - सहित चन्द्र सरी सबमा,

रघुपति-दम्पति ! प्रकृति पुरुष झैं भवमा ।

जय मणि - काञ्चनोज्वल विभूषण ! भारतका,

द्विदल कली समान ! सरस-प्रणयाङ्कुरका ॥

(सर्ग १६, श्लो. ९२)

महाकाव्यकार सोमनाथ सिग्द्यालले यहाँ राघव र सीताको चरित्रलाई ब्रह्मस्वरूप भएको स्वीकार गरेका छन् । आदिकवि भानुभक्त आचार्यले 'राम हुन् परात्मा ति कहाँ विकारी, यस लोकमा छन् नररूपधारी, काम गर्न लाग्या ति नरै सरीका, लिला अपार् छन् भगवान् हरीका' (आचार्य १२) भनेर रामलाई परब्रह्मको स्वरूपका रूपमा चिनाएझैँ सोमनाथ सिग्द्यालले पनि यहँ परमात्माकै रूपमा रामलाई चिनाएका छन् । जीवात्माले सही अर्थमा रामलाई ग्रहण गर्नुपर्दछ । सदैव जीवात्मारूपी दास दासीहरूमाथि दया गर्ने, कृपा गर्ने, सङ्कट पार लगाउने परमतत्त्व भनेको रामसीताकोब्रह्मस्वरूपीतत्त्व नै हो ।सीता भनेको रामसँगसँगै आउने रामको मायारूपी अंश हो । जहाँ राम छ, त्यहाँ सीता पनि छ भन्ने चिन्तन पनि काव्यकारले यहाँ व्यक्त गरेका छन् । त्यसैगरी प्रजा भनेर जीवात्मा र राजा भनेर रामसीतारूपी ब्रह्मको विराट्स्वरूपलाई चिन्नुपर्दछ । ती विराट्स्वरूप रामावतार नै सम्पूर्ण चराचर जगत्का स्वामी, नियन्ता, गुरु, रक्षक एवं ईश्वर हुन् । तिनै रामरूपी निराकार, निर्विकार, करूणावतार प्रभुको स्वरूपलाई चिन्दै तिनको भक्ति एवं जयजयकारबाट प्राणीमात्रको परमकल्याण हुने विचार काव्यकारले कलात्मक रूपमा अभिव्यक्त गरेका छन् ।

सिग्द्यालले यसरी मूलतः राम र सीताको अवतारलाई ब्रह्मको अवतारका रूपमा चिनाउने मूल ध्येय लिएका छन् ।रामरहस्योपनिषद् १/६ को राम नै परब्रह्म, राम नै परमतप, रामनै परमतत्त्व हुनुभएकाले श्रीराम नै ब्रह्म हुनुहुन्छ, तारक हुनुहुन्छ (रिसाल १६४ मा उद्धृत)भन्ने चिन्तनलाई सिग्द्यालले काव्यमा व्यक्त गरेका छन् । यसरी राम र सीताको कथालाई प्रस्तुत गरी उनीहरूलाई परब्रह्मको रूपमा चिनाउँदै चराचर जगत्का जीवात्माहरूले त्यही परब्रह्को शरणागत एवं भक्तिबाट मोक्ष प्राप्त गर्दछन् भन्ने चिन्तन काव्यकारले यहाँ अभिव्यक्त गरेका छन् । यसले गर्दा यस काव्यको वैचारिक चिन्तनका साथै यसको महाकाव्यत्वसमेत सशक्त बन्न पुगेको छ ।

२.३.२ एकमात्र पारमार्थिक सत्ताका रूपमा ब्रह्मको अभिव्यक्ति

वेदान्त दर्शनमा ब्रह्मलाई एकमात्र पारमार्थिक एवं वास्तविक सत्ताका रूपमा चिनाइएको छ । यस दर्शनमा ब्रह्मलाई मात्र सत्य मान्दै त्यसबाहेकका अन्य सम्पूर्ण वस्तुहरूलाई मिथ्या ठानिएको छ । वेदान्त दर्शनले ब्रह्मलाई सम्पूर्ण चराचर जगत्को सृष्टि, स्थिति र प्रलयकर्ताको रूपमा व्याख्या गर्दै एकमात्र परमतत्त्वको रूपमा चिनाएको छ । विश्वब्रह्माण्डमा देखिने सम्पूर्ण पदार्थहरू ब्रह्मका प्रतिबिम्बमात्र हुन् । ब्रह्मकोबाहेक तिनीहरूको छुट्टै अस्तित्त्व छैन । ब्रह्मभन्दा बाहेकका अन्य सम्पूर्ण वस्तुहरू अवास्तविक वा मिथ्या हुन् । यो संसार पनि अवास्तविक हो । व्यावहारिक दृष्टिकोणबाट यो जगत् वास्तविक जस्तो देखिए पनि परमार्थिक दृष्टिकोणले हेर्दा यो सबै जगत् मिथ्या हो र ब्रह्ममात्र सत्य वस्तु हो भन्ने चिन्तन वेदान्त दर्शनमा रहेको पाइन्छ । अज्ञानका कारणले जगत्को भान भए पनि परमार्थमा ब्रह्म नै एकमात्र वास्तविक र सत्य वस्तु हो भन्ने वेदान्तीय ब्रह्मचिन्तनलाई सोमनाथ सिग्द्यालले आफ्नो काव्यमा अभिव्यक्त गरी यसको वैचारिक पक्षलाई सशक्त तुल्याएका छन् ।

रामोपाख्यानलाई विषयवस्तु बनाएर लेखिएको सोमनाथ सिग्द्यालको **आदर्श राघव** महाकाव्यमा रामसीतालाई नै ब्रह्मको रूपमा प्रस्तुत गर्दै त्यो परब्रह्मकको स्वरूप निराकार, निर्विकार, निरञ्जन भएको र त्यस्तो ब्रह्मतत्त्व एकमात्र पारमार्थिक सत्ता भएको कुरालाई प्रस्तुत गरिएको छ । ब्रह्मलाई वेदान्त दर्शनले एकमात्र पारमार्थिक सत्ता मान्दै बाँकी सब जीवनजगत्लाई उसैको विवर्त एवं परिणाम ठान्दै मिथ्या मान्दछ ।सोही चिन्तनको अभिव्यक्ति सिग्द्यालले यस काव्यमा यसरी अभिव्यक्त गरेका छन् -

सब यो विधिको विधान हो,
भवमा एक उही प्रधान हो ।
सुखदुःख दिने निदान हो ।
यसकै ख्याल शुभाऽवधान हो ॥

(सर्ग ५, श्लो. १९)

सिग्द्यालले यहाँ ब्रह्मतत्त्वलाई निकै कलात्मक रूपमा चिनाएका छन् । 'यो सब' भनेर सम्पूर्ण ब्रह्माण्ड अर्थात् चराचर जगत्लाई चिनाएका छन् ।त्यसैगरी 'विधि' भनेर परब्रह्मलाई चिनाएका छन् । 'विधिको विधान' भनेर कविले यो सारा ब्रह्माण्ड, यो सारा चराचर जगत् त्यसै परब्रह्मको माया, अध्यास एवं रचना हो भनेर चिनाएका छन् ।यो सम्पूर्ण विश्वब्रह्माण्ड र चराचर जगत्को निर्माता एवं मूलकारण परब्रह्म हो । त्यो परब्रह्म एकमात्र पारमार्थिक

सत्ताका रूपमा रहेको छ । त्यो परब्रह्म अनेक नभएर एकमात्र छ भन्ने चिन्तन काव्यकारले 'भवमा उही एक प्रधान हो' भन्दै अभिव्यक्त गरेका छन् । त्यो परब्रह्ममात्र सत्य भएको र बाँकी सब चराचर जगत् असत्य, भ्रम र त्यही ब्रह्मको माया एवं विवर्तमात्र भएको चिन्तन कविले यहाँ प्रस्तुत गरेका छन् । 'सुखदु:ख दिने निदान हो' भन्दै त्यही पारमार्थिक सत्ताका रूपमा रहेको परब्रह्मले नै सम्पूर्ण जीवात्मा एवं प्राणीहरूलाई कर्मानुसार सुखदु:खफल प्रदान गर्दछ भन्ने चिन्तन कविले यहाँ अभिव्यक्त गरेका छन् ।त्यसैगरी जीवात्माले परब्रह्मको ख्याल गरी त्यसकै शरणागतिमा गएर आनन्द एवं मुक्ति प्राप्त गर्दछ भन्ने चिन्तन पनि कविले यहाँ अभिव्यक्त गरेका छन् । सम्पूर्ण चराचर जगत्को आदिकारण एवं सर्वप्रधान तत्त्व ब्रह्म हो र त्योमात्र पारमार्थिक सत्ताका रूपमा रहेको हुन्छ भन्ने चिन्तन काव्यकारले यहाँ अभिव्यक्त गरेका छन् ।

स्थिर छैन कुनै यहाँ कहीँ,
स्थिति देखिन्छ यही जहाँतहीँ ।
सबको परिणाम हो उही,
कसले मेट्दछ दैवको बही ॥

(सर्ग ५ श्लो. २०)

सिग्द्यालले ब्रह्मको पारमार्थिक सत्तालाई स्थापित गर्ने क्रममा यहाँ कुनै पनि चिज स्थिर छैन, यो सम्पूर्ण चराचर जगत् क्षणिक एवं आनित्य छ भन्ने चिन्तन व्यक्त गरेका छन् । यो जहाँतहीँ देखिने सम्पूर्ण दृश्यजगत् परिवर्तनशील र अनित्य छ, परिवर्तनको अधीनमा नभएको त्यो निरञ्जन, निराकार, निर्विकारस्वरूप ब्रह्मतत्त्वमात्र सत्य छ । यो सम्पूर्ण दृश्यजगत्को परिणामका रूपमा त्यही ब्रह्मतत्त्व रहेको हुन्छ भन्ने ब्रह्वपरिणामवादी वेदान्तीय चिन्तनलाई काव्यकारले यसमा कलात्मक रूपमा उजागर गरेको देखिन्छ । ब्रह्मलाई एकमात्र पारमार्थिक सत्ताका रूपमा स्थापित गर्दै यो सम्पूर्ण विश्वब्रह्माण्ड त्यही ब्रह्मको परिणाम भएको ब्रह्मवादी चिन्तनलाई अभिव्यक्त गर्ने सन्दर्भमा काव्यकार भन्दछन् :

अजरामर सत्य चिन्मय,
विमल ब्रह्म छ तत्त्व अद्वय ।
भइ भिन्न उपाधिले, त्यही
भवमा घुम्दछ जीव हो यही ॥

(सर्ग ५, श्लो. २१)

काव्यकार सिग्द्यालले यहाँ वेदान्त दर्शनको ब्रह्मसम्बन्धी मान्यतालाई सरल ढङ्गबाट गहन रूपमा अभिव्यक्त गरेका छन् । वास्तवमा ब्रह्मतत्त्वका बारेमा यति गहन चिन्तन भएको यो महाकाव्यभरिमै उत्कृष्ट श्लोक हो । यहाँ ब्रह्मसँगै जीवचिन्तनको पनि काव्यकारले अभिव्यक्ति दिएका छन् । यहाँ काव्यकारले ब्रह्म र जीव भिन्न हुन् भन्दै तीदुईलाई भिन्नाभिन्नै दृष्टिकोणले हेरेका छन् ।काव्यकारका दृष्टिकोणअनुसार ब्रह्मतत्त्व अजर, अमर छ । त्यो ब्रह्मतत्त्व बुढो पनि हुँदैन, बालक पनि हुँदैन ।त्यसैगरी त्यो ब्रह्मतत्त्व सत्य, चैतन्य र चिन्मय छ । त्यो ब्रह्मतत्त्व विमल अर्थात् विकारसहित एवं दोषरहित छ ।त्यो ब्रह्मतत्त्वमा मायाको कुनै प्रभाव पर्दैन । यस किसिमको ब्रह्मतत्त्व अद्वय छ अर्थात् त्यो ब्रह्म वास्तवमा एउटै छ । ब्रह्म एकमात्र पारमार्थिक सत्ता हो भन्दै ब्रह्मको एकत्त्वभावलाई काव्यकारले यहाँ देखाउन खोजेका छन् ।

जलमा प्रतिमा-समान भै,
निज मायाबिच भासमान भै ।
परमेश्वर बन्छ विश्वमा,
सुखदुःखाकुल जीव-भावमा ॥
(सर्ग ५, श्लो. २२)

यो सब परचित्स्वरूप हो
भव सारा उसकै विवर्त हो ।
न त आदि, न अन्त वास्तव,
भ्रम ग्रैह्व विकल्प-वैभव ॥
(सर्ग ५, श्लो. ३१)

सोमनाथ सिग्द्यालले यहाँ ब्रह्मका बारेमा कलात्मक अभिव्यक्ति गरेका छन् । जसरी जलमा कुनै वस्तुको प्रतिमा देखिन्छ, त्यो प्रतिमा सत्य होइन भ्रम हो, केवल वस्तुमात्र सत्य हो ।त्यसैगरी ब्रह्मतत्त्व मायामा प्रतिबिम्बित भएपछि त्यो ईश्वर बन्दछ । त्यो ईश्वरतत्त्व जलमा वस्तुको प्रतिमा जस्तै ब्रह्मको मायारूपी प्रतिबिम्बमात्र हो । त्यसैगरी ब्रह्मको मायाशक्तिकै कारणले यो चराचर जगत् अस्तित्त्वमा देखिन्छ तर वास्तवमा यो ब्रह्मको माया, भ्रम अर्थात् विवर्त मात्र हो । ब्रह्म एकमात्र पारमार्थिक सत्ता हो भन्ने चिन्तनलाई काव्यकारले यहाँ व्यक्त गरेका छन् । त्यो निराकार, निर्विकार, निरञ्जन ब्रह्मतत्त्व मायाशक्तिका कारण ईश्वर बन्दछ र जीवात्मा एवं प्राणीहरूलाई कर्मानुसार सुखदुःखफल प्रदान गर्दछ । जीवको आफ्नो कर्मानुसारको फलदाता ईश्वर हो, संसार उसकै माया वा विवर्तमात्र हो, परमार्थमा

ब्रह्ममात्र सत्य छ भन्ने वेदान्त दर्शनको ब्रह्मवादी मान्यतालाई कविले यहाँ कलात्मक रूपमा अभिव्यक्त गरेका छन् ।

ब्रह्मचिन्तनका दृष्टिले सिग्द्यालको यो महाकाव्य निकै महत्त्वपूर्ण सावित भएको छ ।यो सम्पूर्ण चराचर जगत्को निर्माता त्यही परब्रह्म हो ।यो सब चराचरजगत् पनि त्यही परमात्माकै स्वरूप हो । यो सारा ब्रह्माण्ड परब्रह्मकै विवर्तमात्र हो । ब्रह्मको मायाशक्तिको कारणमात्र यो अस्तित्त्वमा देखिन्छ ।वास्तवमा ब्रह्म एकमात्र पारमार्थिक सत्ता हो । ब्रह्मको न आदि छ न अन्त्य नै छ, त्यो ब्रह्म अनादि छ ।यो सम्पूर्ण चराचर सृष्टिको आदिकारण र अवसानको अन्तिम आश्रयस्थल भनेको ब्रह्म नै हो । यो दृश्यप्रपञ्च ब्रह्मको भ्रमात्मक प्रतीतिमात्र हो । ब्रह्मको मायाशक्तिका कारणमात्र यो जगत् अस्तित्त्वमा देखिएको हो, यसको आफ्नो छुट्टै सत्ता छैन । यहाँको सारा ब्रह्माण्ड र जीवतत्त्व ब्रह्मको सत् चित् स्वरूपमात्र हो, यी भ्रममात्र हुन्, वास्तविक सत्य त त्यो परब्रह्म मात्र हो भन्ने वेदान्त दर्शनको ब्रह्मसम्बन्धी चिन्तनलाई काव्यकारले निकै कलात्मक ढङ्गबाट यहाँ अभिव्यक्त गरेका छन् ।

परमेश्वर वेदशास्त्रमा,
स्फुट छन् व्यापक सत्य-रूपमा ।
उनकै अवहेलना गरी,
तरिएला भव-सिन्धु के गरी ॥

(सर्ग ५, श्लो. ५६)

आत्मा एकै सकल जनको, एक हो मूल-तत्त्व,
जस्तै होओस्-शुभअशुभ भै भिन्न छन् चित्त-सत्व ।

एकै मूल-प्रकृति पनि हो एक हो जन्म रूप,
उस्तै हुन्छन् सुजन कुजन, स्पष्ट एक स्वरूप ।

(सर्ग ७: श्लो. ३-४)

बदल्दो छ या कालले धूप छाया,
यसैले त मानिन्छ संसार माया ।
सबै कालको खेल दैवी रहेछ,
वराल्ने उकाल्ने उही नै रहेछ ॥

(सर्ग १४, श्लो. २५)

तन मन वचन सबैमा,

जीवन्हुन् नाथका आत्मा ।

साक्षि-स्वरूप ती छन्

अन्तर्यामी र परमात्मा ॥

(सर्ग १६, श्लो. २८)

सोमनाथ सिग्द्यालले आफ्नो यस **आदर्श राघव** महाकाव्यमा ब्रह्मतत्त्वलाई निराकार, निरञ्जन, निर्विकार, अजरामर रूपमा चिनाउँदै त्यो ब्रह्मतत्त्व एकमात्र पारमार्थिक सत्ता भएको कुरा स्वीकार गरेका छन् ।जीवनजगत्का सबै तत्त्वहरूमा ब्रह्मतत्त्वव्याप्त रहेको छ ।ब्रह्मतत्त्व सर्वव्यापक एवं सत्य तत्त्व हो । त्यो ब्रह्मतत्त्वको अवहेलना गरी जीवले संसाररूपी भवसागर तर्न सक्दैन ।संसारका हरेक प्राणीको आत्मामा परमात्माको बास रहेको छ । अन्ततोगत्वा ती सबै जीवजीवात्माहरूले संसारजगत्को जतिसुकै भोग गरे पनि परमात्मामै मिल्नुपर्ने हुन्छ । सबैको मूलतत्त्व भनेको ब्रह्मतत्त्व हो ।संसार भनेको त ब्रह्मको माया अर्थात् अध्यासमात्र हो । यो ब्रह्मको छायाजस्तो मात्र हो । यो सबैको कारण भनेको त त्यही परब्रह्म हो । यो सबैलाई चलायमान बनाउने भनेको त्यही ब्रह्म हो । त्यो परब्रह्म, त्यो परमात्मा अन्तर्यामी छ । त्यो सबैका हृदयमा व्याप्त छ । सबै जीवात्माले मोक्षप्राप्तिको लागि ब्रह्मरूपी परमात्माको ज्ञानप्राप्त गर्नुपर्दछ ।ब्रह्मज्ञानावली २० को ब्रह्ममात्र सत्य हो, जगत्मिथ्या हो, जीव नै ब्रह्म हो वाब्रह्म नै जीव हो, अर्को होइन । सारा शास्त्रबाट जान्नुपर्ने कुरा यत्ति नै हो र वेदान्तको निचोड, वेदान्तको उद्घोष, वेदान्तको मर्म पनि यही नै हो (रिसाल १६५ मा उद्धृत) भन्ने वेदान्तीय ब्रह्मवादी चिन्तनलाई सोमनाथ सिग्द्यालले आफ्नो यस काव्यमा बडो गम्भीर एवं सशक्त रूपमा अभिव्यक्त गरेका छन् ।

२.३.३ प्राणीका कर्मको फलदाता एवं मोक्षदाताका रूपमा ब्रह्मको अभिव्यक्ति

वेदान्त दर्शनले सम्पूर्ण प्राणीका कर्मको फलदाताका रूपमा ब्रह्मलाई व्याख्या गरेको कुरालाई सोमनाथ सिग्द्यालले आफ्नो **आदर्श राघव** महाकाव्यमा निकै कलात्मक रूपमा प्रस्तुत गरेका छन् । प्राणीले जीवनमा जे जस्तो किसिमको कर्म गर्‍यो त्यस्तै किसिमको फल भोग्दछ । ईश्वरले कर्मानुसार प्राणीलाई फल प्रदान गर्दछ । संसारका सबै जीवजीवात्माको सुखदुःखको मूलकारण ब्रह्म नै हो । जीवात्माले आफ्नो सत्कर्मद्वारा नै सिद्धि प्राप्त गर्दछ र त्यो कर्मको फलदाताको रूपमा ब्रह्मतत्त्व रहेको हुन्छ भन्ने वेदान्तीय चिन्तनलाई सोमनाथले आफ्नो काव्यमा सुन्दर ढङ्गले अभिव्यक्त गरेका छन् ।

वेदान्त दर्शनले ब्रह्मलाई जीवको मोक्षदाताको रूपमा पनि विमर्श गरेको छ । ब्रह्मज्ञानबाट मात्र जीवात्माले सांसारिक दुःखकष्टका बन्धनबाट छुटकारा पाइ मोक्षको उत्तराधिकारी बन्दछ भन्ने वेदान्तीय ब्रह्मचिन्तनलाई सोमनाथ सिग्द्यालले आफ्नो **आदर्श राघव** महाकाव्यमा प्रस्तुत गरेका छन् । ब्रह्मको शरणागतिबाटमात्र जीवको मुक्ति सम्भव छ । जीवात्माले ज्ञानको गहिराईमा डुबेर लामो साधनामार्फत म नै ब्रह्म हुँ भन्ने सम्झेर ब्रह्मज्ञान प्राप्त गरी सांसारिक मायामोहका चक्रबाट आफूलाई मुक्त गर्दछ भन्ने कुरा सिग्द्याल आफ्नो काव्यमार्फत सुन्दर ढङ्गमा व्यक्त गर्दछन् । जीवले ईश्वर अर्थात् ब्रह्मलाई सबैभन्दा नजिकको आफन्त ठानेर आफ्नो स्वरूप त्यसै ब्रह्ममा आरोपित गर्नुपर्दछ । यसो गर्दामात्र जीवलाई सांसारिक क्षणिकताको बोध भएर ब्रह्मज्ञान प्राप्त हुन्छ । बाहिर देखिने जगत्मा खोजेर ब्रह्म भेटिँदैन । ब्रह्मप्राप्तिका लागि त जीवात्माले परमात्माचिन्तन र ब्रह्मचिन्तनतर्फ आफूलाई केन्द्रित गर्नुपर्दछ । जीव स्वयंमा ईश्वर हो तर अविद्याको कारण ऊ आफूलाई ईश्वर भन्दा भिन्न सम्झिरहेको हुन्छ । वास्तवमा सिग्द्यालको **आदर्श राघव** महाकाव्यको मूल वैचारिक कथ्य नै सांसारिक मायामोहतर्फ अभिमुख भएको जीवात्मालाई जगत्को मिथ्याबोध गराएर उसको वास्तविक ब्रह्मस्वरूपको ज्ञान गराई मोक्षको बाटोतर्फ अभिमुख गराउनु रहेको छ जुन कुरा वेदान्त दर्शनले निर्देश गरेको जीवजगत् र विशेष गरी ब्रह्मचिन्तनसम्बन्धी मान्यताअनुकूल रहेको देखिन्छ ।

पूर्वीय साहित्यमा सदियौं पहिलादेखि नै प्रचलित रामोपाख्यान आजको आधुनिक साहित्यका लागि पनि एक निकै महत्त्वपूर्ण उपजीव्य स्रोतका रूपमा रहेको छ । सोमनाथ सिग्द्यालले पनि रामायणको कथालाई उपजीव्य स्रोत बनाउँदै रचना गरेको **आदर्श राघव** महाकाव्यमा पूर्वीय वेदान्त दर्शनका गहन दार्शनिक चिन्तनहरूलाई अभिव्यक्त गरेका छन् । त्यस क्रममा ब्रह्मचिन्तनका अनेक स्वरूपहरूलाई उनले आफ्नो काव्यको वैचारिक धरातल बनाएका छन् ।सिग्द्यालले ब्रह्मलाई सारा चराचर जगत्का प्राणीका कर्मको फलदाता एवं मोक्षदाताको रूपमा ब्रह्मतत्त्व रहेको कुरा कलात्मक रूपमा अभिव्यक्त गरेका छन् ।जस्तैः

दिन्नन् धर्म अधर्म, यो म हुँ भनी केही इशारा कहीँ,
इच्छा माफिक कर्म-बीच जनले रोप्छन् खुशीमा रही ।
बन्छन् अङ्कुर ती सूधा र विषका, हाली जरा आँतमा,
दिन्छन् आखिरमा शुभाशुभ फल प्रत्यक्ष संसारमा ॥
(सर्ग ११, श्लो. ८)

धैर्य गरेर सम्हाली
हृदय, लिएर परमात्मामा ।
सन्मार्गको प्रभामा
लिनुपर्दछ शान्ति आत्मामा ॥
(सर्ग १६, श्लो. ५०)

सुख दु:ख कर्म-फल हुन् ।
यिनले भरिलो संसार ।
आत्मालाई सम्हाल्ने
बाटो हो धैर्य सु-विचार ॥
(सर्ग १६, श्लो. ४५)

सोमनाथ सिग्द्यालले ब्रह्मको अनेक स्वरूपलाई प्रस्तुत गर्ने क्रममा यस काव्यमा प्राणीका कर्मको फलदाता एवं मोक्षदाताका रूपमा ब्रह्मलाई प्रस्तुत गरेका छन् । संसारका सारा जीव जीवात्माले जस्तो कर्म गर्दछन् त्यस्तै फल भोग्दछन् । ईश्वरले उनीहरूलाई उनीहरूको कर्मअनुसारको फल दिने गर्दछ । प्राणीले त आफ्नो इच्छानुसारको कर्ममात्र गर्ने हो फलको आशा गर्ने होइन ।कर्मअनुसारको फल दिने त उही परब्रह्म हो । त्यसैले प्राणीले हृदयमा परब्रह्मलाई सम्झिँदै जीवनमा जहिल्यै पनि शुभकर्ममात्र गर्नु पर्दछ भन्ने चिन्तन काव्यकारले यहाँ अभिव्यक्त गरेका छन् । त्यसैगरी जीवात्माले आफ्नो हृदयमा परमात्मालाई सम्झिएर सत्मार्गको बाटोमा लाग्नुपर्दछ । म नै ब्रह्म हुँ भन्ने सम्झिएर आफ्नो मन एवं आत्मालाई शान्तिको बाटोमा डोऱ्याउनुपर्दछ । संसारमा सुखदु:ख दुवै छ । संसार दु:खसुखले भरिपूर्ण छ । यी दुवै परिस्थितिमा ईश्वरलाई सम्झिएर शुभकर्म गर्दा ईश्वर प्राप्त हुन्छ ।ईश्वरको ज्ञानबाट संसाररूपी भवसागर तरेर मोक्षको उत्तराधिकारी भइन्छ भन्ने चिन्तन पनि काव्यकारले यहाँ व्यक्त गरेका छन् ।

आगामा, पानीमा,
वनमा पनि जाँचियो हृदय ।
हा ! नाथ ! साथ रहने,
जन्मान्तरमा मिलोस् समय ॥
(सर्ग १६, श्लो. २९)

सिग्द्यालले यहाँ जीवात्मालाई परब्रह्मको सामीप्यबाट मात्र मोक्ष सम्भव भएको कुरा उल्लेख गरेका छन् । संसाररूपी चक्रको आगो, पानी, वन आदि जहाँजहाँ रहे पनि जीवात्मालाई अन्ततोगत्वा परब्रह्ममा लीन हुनैपर्दछ । जीवात्मालाई आफ्नो वास्तविक स्वरूपको ज्ञान हुनैपर्दछ । आफ्नो वास्तविक स्वरूपको ज्ञान भएपछि जीवात्मा माया एवं आविद्याको बन्धनबाट मुक्त भइ जन्मजन्मान्तरसम्म परब्रह्ममा लीन भएर मोक्ष प्राप्त गर्दछ भन्ने चिन्तन काव्यकारले यहाँ अभिव्यक्त गरेका छन् । यसबाट यस महाकाव्यको वैचारिक पक्ष अझ सशक्त एवं प्रभावकारी बन्न गएको छ ।

न्यायले साधिन गयो
त्रिवर्ग इह-लोकमा
मोक्ष बाँकी रह्यो एक
पोल्टामा परलोकको ॥
(सर्ग १५ श्लो. ४२)

दैवी चुचुरादेखिन्
झर्दै लीला-प्रवाह अहा !
जीवन घट्ट घुमाई
पिँधाउँछन् कर्म-बीज यहाँ ॥
(सर्ग १६ : श्लोक ३)

"हा ! नाथ दर्शन विना,
वनवासमहाँ रहुँ कसरी ।
मेरो अभाग झन् झन्
धकेल्छ पातालमा यसरी ॥
(सर्ग १६: श्लो. २५)

सोमनाथ सिग्द्यालले यहाँ परब्रह्मलाई प्राणीको कर्मको फलदाता एवं मोक्षदाताका रूपमा रहेको कुरालाई विवेचना गरेका छन् । जीवजीवात्माले यस लोकमा अनेकौं दु:ख कष्ट गरे पनि अन्तत: उसले अजन्म मुक्ति चाहान्छ । उसले यस लोकबाट छुटकारा पाएर परलोकरूपी आनन्दसागरमा पौडिन चाहान्छ । यस लोकमा जीवात्माले कर्मका चक्रमा फसेर अनेकौं प्रकारका दु:खकष्टका लीलाहरू भोग्दछ । जन्म र मृत्युका अनेकौं दु:खसुखका चक्रमा जीवात्माले रूपमलिनुपर्दछ ।जीवात्मा वास्तवमा यो सबबाट मुक्त हुन चाहान्छ । त्यसकालागि

एकमात्र आश्रय भनेको ब्रह्मको दर्शन हो अर्थात् ब्रह्मज्ञान हो ।जीवले ब्रह्मज्ञानबाट यस पातालारूपी भवसागरबाट सदाका लागि उन्मुक्ति प्राप्त गर्दछ भन्ने चिन्तन काव्यकारले काव्यमा अभिव्यक्त गरेका छन् । यसरी सिग्द्यालको यस काव्यले ब्रह्मतत्त्वलाई प्राणीका सम्पूर्ण कर्मको फलदाता र मोक्षदाताको रूपमा पनि कलात्मक रूपले व्याख्या गरेको छ ।

२.३.४ अन्य विभिन्न (चराचर जगत्को कारण र नियन्ता, सगुण एवं निर्गुण स्वरूप, अजरामर एवं अविनाशी तत्त्व आदि)रूपमा ब्रह्मको अभिव्यक्ति

वेदान्त दर्शनले ब्रह्मतत्त्वलाई सम्पूर्ण चराचर जगत्को कारण र नियन्ताका रूपमा व्याख्या गरेको छ । यस दर्शनमा ब्रह्मतत्त्वलाई सृष्टिको आारशिला, आदिकारण एवं मूल कारणका रूपमा व्याख्या गरिएको छ । सम्पूर्ण चराचर जगत् ब्रह्मकै कारण उत्पन्न हुने, ब्रह्मकै आश्रय र नियन्त्रणमा यो सृष्टि सञ्चालन हुने र अन्तमा यो सबै ब्रह्ममा नै विलीन हुन्छ भन्ने कुरा वेदान्त दर्शनले विमर्श गरेको छ । यस दर्शनमा सम्पूर्ण चराचर जगत्को कारण ब्रह्मलाई स्वीकार गरिएको छ । सोमनाथ सिग्द्यालले पनि आफ्नो **आदर्श राघव** महाकाव्यमा वेदान्तीय ब्रह्मचिन्तनलाई प्रस्तुत गर्ने क्रममा सम्पूर्ण चराचर जगत्को कारण र नियन्ताका रूपमा ब्रह्मतत्त्वलाई स्वीकार गरेका छन् जसले गर्दा उनको काव्यको वैचारिक पक्ष निकै प्रभावकारी रहन गएको छ । त्यसैगरी वेदान्त दर्शनले ब्रह्मको सगुण र निर्गुण दुवै स्वरूपका बारेमा पनि व्यापक विमर्श गरेको छ । ब्रह्म सच्चिदानन्दस्वरूप छ । ब्रह्म सत् छ । ब्रह्म अभावरूप होइन । ब्रह्म चेतन छ, ब्रह्म अचेतन वा जड होइन, ब्रह्म आनन्दस्वरूप छ । ब्रह्मको यस्तो सगुण स्वरूप उपासनाका लागि मात्र हो । ब्रह्मको निर्गुण स्वरूप भन्नाले आकारप्रकारले रहित अनुभवद्वारा मात्र गम्य अथवा अनुभूतिको मात्र विषय बन्न सक्ने नराम्रा गुण नभएको भनि वेदान्त दर्शनमा विमर्श गरिएको पाइन्छ । सगुण ब्रह्मको उपासना गरेर जीवात्माले निर्गुण निराकार परब्रह्मको साक्षात्कार गरी आफूलाई सांसारिक बन्धनबाट मुक्त गर्दछ भन्ने वेदान्तीय चिन्तनलाई सोमनाथ सिग्द्यालले आफ्नो **आदर्श राघव** महाकाव्यमा निकै सशक्त रूपमा अभिव्यक्त गरेका छन् जसको कारण उनको यस महाकाव्यले उच्च दार्शनिक गरिमा प्राप्त गरेको छ ।

सोमनाथ सिग्द्यालले आफ्नो **आदर्श राघव** महाकाव्यमा वेदान्त दर्शनले ब्रह्मलाई अजरामर एवं अविनाशी तत्त्वका रूपमा व्याख्या गरेको कुरालाई निकै सुन्दर र गहन ढङ्गबाट प्रस्तुत गरेका छन् । वेदान्त दर्शनकाअनुसार ब्रह्मको न आदि छ न अन्त्य छ, ब्रह्म अनादि छ । ब्रह्मतत्त्व बुढो पनि हुँदैन, बालक पनि हुँदैन । ब्रह्मतत्त्व सत्य, चैतन्य र चिन्मय छ ।

ब्रह्मतत्त्व विकाररहित, मायारहित छ । जीवात्माको भौतिक देह र देहसँग सम्बन्ध राख्ने सम्पूर्ण दृश्यजगत् विनाशी एवं नाशवान् भए पनि ब्रह्म अजरामर एवं अविनाशी छ र त्यो एकमात्र पारमार्थिक सत्ताका रूपमा रहेको छ भन्ने वेदान्तीय ब्रह्मचिन्तनसम्बन्धी मान्यताबाट सोमनाथ सिग्द्यालले **आदर्श राघव** महाकाव्यको वैचारिक पृष्ठभूमि निर्माण गरेका छन् ।

रामोपाख्यानलाई उपजीव्य स्रोत बनाई लेखिएको सोमनाथ सिग्द्यालको **आदर्श राघव** महाकाव्यमा ब्रह्मचिन्तनको अभिव्यक्ति गर्नु यस महाकाव्यको एक महत्त्वपूर्ण वैचारिक पक्ष देखिन्छ । सिग्द्यालले आफ्नो यस महाकाव्यमा वेदान्त दर्शनको ब्रह्मवादी चिन्तनलाई निकै सशक्त रूपमा प्रस्तुत गरेका छन् ।यस क्रममा उनले ब्रह्मतत्त्वलाई मूलत: राघवसीता अवतारको रूपमा चिनाएका छन् । त्यसैगरी उनले ब्रह्मलाई निराकार, निरञ्जन, निर्विकार, अजरामर, एकमात्र पारमार्थिक सत्ता, प्राणीका कर्मको फलदाता एवं मोक्षदाताको रूपमा त चिनाएकै छन् । साथसाथै उनले काव्यको सुरूदेखि अन्त्यसम्म नै अन्य विभिन्न रूपमा ब्रह्मको स्वरूपलाई चिनाएका छन् । उनले ब्रह्मलाई सृष्टि, स्थिति र प्रलयकर्ताको रूपमा, सम्पूर्ण चराचर जगत्को आदिकारण र नियन्ताको रूपमा, सर्वशक्तिमान एवं मायारहित शुद्ध तत्त्वको रूपमा आदि अनेकौं रूपमा ब्रह्मको अभिव्यक्ति काव्यभरि नै गरेका छन् । विभिन्न रूपमा सुरूदेखि अन्त्यसम्मै ब्रह्मचिन्तनको अभिव्यक्ति गरी काव्यलाई ब्रह्ममय बनाउनु सिग्द्यालको मूल उद्देश्य पनि रहेको देखिन्छ ।

जो विश्वविनायक एकरूप,
जो अद्वितीय गणनाथ सम-स्वरूप ।
ती विघ्नराज भइ विघ्न-विनाशकारी,
देव प्रसन्न मुखको महिमा छ भारी ॥

(सर्ग १, श्लो. ३)

दे दीप्यमान मणि झैँ गुणका निधान,
विश्वेशको छ महिमासबमा प्रधान ।
संसार-सार पुरुषोत्तम पुण्यमूर्ति,
श्री रामचन्द्र हुनुभो उनका विभूति ॥

(सर्ग १: श्लो. ७)

सोमनाथ सिग्द्यालले यहाँ ब्रह्मतत्त्वलाई विघ्नबाधाहरू शमन गर्ने विश्वविनायकको रूपमा चिनाएका छन् । त्यस्तो विघ्नबाधा एवं विनाशलाई शमन गर्ने, त्यस्तो विनायक, त्यो

गणेश एकरूप छ अर्थात् त्यो एउटै छ । त्यो अद्वितीय छ । त्यस्तो ब्रह्मतत्त्वको महिमा अपरम्पार छ भन्दै सिग्द्यालले यहाँ ब्रह्मचिन्तनको अभिव्यक्ति दिएका छन् ।त्यसैगरी त्यो ब्रह्मतत्त्व मणिझैँ चहकिलो छ ।ब्रह्मतत्त्व गुणको अधीनमा छैन । त्यो त्रिगुणरहित छ । त्यस्तो ब्रह्मतत्त्व चराचर जगत्को सर्वप्रधान तत्त्व हो । रामावतार त्यस्तो ब्रह्मको मायारूपी तत्त्व हो भनेर काव्यकारले ब्रह्मचिन्तनको गहकिलो अभिव्यक्ति आफ्नो काव्यमार्फत गरेका छन् ।

संसारमा सब चराचर छन् अनित्य,
योदेखि बाहिर छ उज्जवल सत्य नित्य ।
धारा-प्रवाह-गति लौकिक यो चलाई,
लाग्छन् सुधीजन अलौकिक खोजलाई ॥

(सर्ग १: श्लो. ४८)

आफूसको प्रेम मिली मिलाईमा,
एकत्व पा-यो सब भाइ भाइमा ।
आकारले मात्र विभेद देखियो,
आत्मा सबैको अविभिन्न नै थियो ॥

(सर्ग २: श्लो. २७)

पूर्वीय वेदान्त दर्शनको ब्रह्मवादी चिन्तनलाई अभिव्यक्त गर्ने क्रममा सिग्द्यालले यस काव्यमा संसारका सब चरचरजगत् अनित्य, नाशवान् र क्षणिकछन् भन्ने कुरा उल्लेख गरेका छन् ।यी सत्य छैनन् । व्यावहारिक दृष्टिले हेर्दामात्र यी सत्य देखिएका हुन् । वास्तवमा सत्य वस्तु त अर्कै छ । त्यो सत्य यो सब चराचरजगत्देखि बाहिर छ । त्यो अलौकिक र नित्य छ । यो सब चराचर जगत्लाई धाराप्रवाह गतिमा त्यसैले चलाएको छ । त्यो चलायनमान बनाउने तत्त्व भनेको ब्रह्म हो । त्यो ब्रह्मतत्त्वलाई सिग्द्यालले यहाँ रामअवतारको बिम्बद्वारा चिनाएका छन् । राम भनेको परब्रह्मको मायारूप हो । राम, लक्ष्मण, भरत, शत्रुघ्न आकारले भिन्न देखिए पनि आत्मागत रूपमा हेर्दा त्यो एउटै आत्मा हो । त्यो आत्मा परब्रह्म हो ।त्यसैगरी सारा चराचर जगत्का जीवात्माहरू भनेका पनि ब्रह्म नै हुन् । तिनले आफ्नो ब्रह्मस्वरूपलाई चिन्नमात्र सक्नुपर्दछ भन्ने वेदान्तीय ब्रह्मचिन्तको गहिरो अभिव्यक्ति सिग्द्यालले यस काव्यमा प्रकट गरेका छन् ।

नव बुद्‌बुद चित्समुद्रमा
कति उठ्छन् बहँदा तरङ्गमा ।
जब वायु फुट्‌यो बिलाउँछन्,
निज मूलस्थिति फेरि पाउँछन् ॥
(सर्ग ५: श्लो. ३०)

उदयास्त हुँदो छ गैह्रको,
स्थिति यस्तै छ दिनेश सम्मको ।
नियमै छ अशेष विश्वमा
अगि सर्ग, प्रतिसर्ग अन्तमा ॥
(सर्ग ५: श्लो. ३२)

म हुँ पूर्ण अजान बालक,
जननीस्त्री-जन हुन् अनायक ।
सब दोषविषे रही क्षमा
करूणा होस् अनिभेष भक्तमा ॥
(सर्ग ५, श्लो. ४५)

सोमनाथ सिग्द्यालले यस काव्यमा ब्रह्मका अनेक स्वरूपलाई चिनाउने क्रममा यहाँ जगत्‌को मूलकारण, सृष्टि, स्थिति र प्रलयकर्ता एवं भक्तवत्सल स्वरूपको रूपमा चिनाएका छन् । जसरी समुद्रमा पानीका फोकाहरू उठ्दछन् र ती फोकाहरू समुद्रमा हावाको गतिसँगै बिलाउँछन् त्यसैगरी अन्ततः यो सारा विश्वब्रह्माण्ड एवं चराचरजगत् पनि यसको मूल कारण रहेको ब्रह्ममा नै विलीन भएर ब्रह्ममय हुनुपर्ने हुन्छ भन्ने वेदान्तीय ब्रह्मवादी चिन्तन यहाँ मुखरित भएको पाइन्छ । यो सारा विश्वको सृष्टिकर्ता, पालनकर्ता र संहारकर्ता पनि परब्रह्म हो । परब्रह्मकै कारण जगत्‌मा सृष्टि र प्रलय हुन्छ भन्ने चिन्तन यहाँ काव्यकारले व्यक्त गरेका छन् ।त्यसैगरी त्यस्तो सृष्टिको मूलकारण रहेको ब्रह्मतत्त्व भक्तवत्सल पनि हुन्छ । सारा संसारका जीव जीवात्मालाई दया गर्ने, क्षमा प्रदान गर्ने, उनीहरूका कर्मानुसार फल प्रदान गर्ने परब्रह्म सदैव भक्तहरूमाथि परमदयालु भाव राख्दछ र मोक्ष प्रदान गर्न सहायता गर्दछ भन्ने ब्रह्मवादी चिन्तनको निकै गहकिलो अभिव्यक्त पनि सिग्द्याल यहाँ प्रकट गर्दछन् ।

रति छैन कसूर भक्तको
भमरो हुँ प्रभु-वाद-पद्मको
अति-निन्दित जन्मबाट यो
दृढ मालिन्य ममा खडा भयो ॥
(सर्ग ५: श्लो. ४१)

यस पापमय प्रसङ्गको
मल धोइ सब अन्तरङ्गको ।
शुचि भै करूणा-तरङ्गमा,
हुन पाउँ स्थिर अन्तरङ्गमा ॥
(सर्ग ५: श्लो. ४४)

पितृ-पीठ गराइ शोभन,
अब रक्षा गरिऊन् प्रजा-जन ।
प्रभुको गरि पाद-सेवन,
स्थिर राखौं सुख-शान्तिमा मन ॥
(सर्ग ५: श्लो. ४६)

ब्रह्मको अनेक स्वरूपलाई प्रस्तुत गर्ने क्रममा सिग्द्यालले यहाँ त्यसको भक्तवत्सल स्वरूपलाई निकै राम्ररी उद्घाटन गरेका छन् । काव्यकारले यहाँ ब्रह्मको भक्तवत्सल स्वरूपको व्याख्या गर्ने क्रममा राघवलाई ब्रह्मको बिम्बको रूपमा उपस्थित गराएका छन् भने भरत एवं अयोध्याबासी प्रजाजनलाई भक्तका रूपमा चिनाएका छन् । भक्तले जतिसुकै गल्ती र कमजोरी गरे पनि त्यो भक्त अन्ततः परब्रह्मकै अंश हो । ऊ यो सांसारिक जगत्का दुःखकष्टबाट, यहाँको जन्म र मृत्युका दुःखद चक्रबाट सदा उम्किन चाहान्छ । भक्तरूपी जीवात्माले आफ्नो ब्रह्मस्वरूपको ज्ञानबाट आफ्नो सारा कुकर्म र पाप पखाल्दै अन्ततः परब्रह्ममै सदाका लागि स्थिर हुन चाहान्छ । संसारचक्रका सम्पूर्ण जीव जीवात्माहरू परब्रह्मका भक्तहरू हुन् । उनीहरू सदा परब्रह्मको सेवा गर्न चाहान्छन् । उनीहरू परब्रह्मको उपासना गर्दै मोक्षको उत्तराधिकारी बन्न चाहान्छन् । संसारचक्रका त्यस्ता भक्तरूपी जीव जवितात्मामाथि दैवले सदैव करूणा, दया, रक्षाको भाव राख्दछ र उनीहरूलाई

अनेकौं दु:खकष्टबाट छुटकारा दिलाइ मोक्षप्राप्तिमा सहायता प्रदान गर्दछ भन्दै परब्रह्मको भक्तवत्सल स्वरूपलाई महाकाव्यकार सिग्द्यालले यहाँ निकै राम्ररी उद्घाटन गरेका छन् ।

प्राणधार ! अनाथ - नाथ ! हृदय-स्वामिन् ! दया-सागर !
दासीमाथि दया रह्यो, अब टर्‍यो दुर्दैवको अन्तर ।
लागेँ पार, कृपामा अपार रहँदा, सङ्कट - धारा तरी,
पाएँ पाउ, रहूँ रज : कण सरी निश्चिन्त सेवा गरी ॥

(सर्ग ११: श्लो.६३)

भारी भारी काम गरी निर्मल नौला,
पार्छन् जो जो सज्जन संसार सुनौला ।
कल्प-स्थायी हुन्छ यिनैका यश-आत्मा,
यस्तैलाई मङ्गल दिन्छन् परमात्मा ॥

(सर्ग १२: श्लो. ७)

गृह-पति बने रक्षाकारी हरेक कुटुम्बका,
कुल-पति भए सत्ताधारी अनेक समाजका ।
गृह-पति सरी भारी सञ्चालक ग्रह-चक्रका,
नर-पति भए नाना-संस्था-नियामक राष्ट्रका ॥

(सर्ग १३: श्लो. ५)

नृपति बहुधा भोगैश्वर्य-प्रभामय सृष्टि हुन् ।
प्रबल रिपुको सातोपुत्लो लिने लय-दृष्टि हुन् ।
नय नियमका पक्का खम्भा हुने स्थिति-मूर्ति हुन्,
भुवन-पतिका कट्कन्दारी लिने उप-शक्ति हुन् ॥

(सर्ग १३: श्लो. ३८)

जगदीश्वरको जगमा
जगमग जातीय जीव-जीवनमा ।
झल्कन्छ झलक्क कहीँ
बिजुली झैँ दिव्यभावको सुषमा ॥

(सर्ग १५: श्लो. ५)

तन मन वचन सबैमा,
जीवन हुन् नाथका आत्मा ।
साक्षि-स्वरूप ती छन्
अन्तर्यामी र परमात्मा ॥
(सर्ग १६: श्लो. २८)
स्वामीको आत्मामा
अभिन्न होस्, भित्रको सत्त्व ।
वपुको विश्लेषणले
पृथिवीहरूमा मिलून् तत्त्व ॥
(सर्ग १६: श्लो. ८३) ।

राम र सीताको आदर्श चरित्रलाई विभिन्न सर्ग उपसर्गमा विभाजन गरी प्रस्तुत गर्ने क्रममा सोमनाथ सिग्द्यालले आफ्नो यस काव्यमा पूर्वीय वेदान्त दर्शनको ब्रह्मसम्बन्धी चिन्तनको निकै गहन रूपमा प्रस्तुति गरेका छन् । यस काव्यमा सिग्द्यालले ब्रह्मतत्त्वलाई सम्पूर्ण जीवजीवात्माको प्राणधार, नाथ, स्वामी आदिको रूपमा व्याख्या गरेका छन् । उनले त्यो ब्रह्मतत्त्वलाई दयासागरको रूपमा र जीवात्मालाई ब्रह्मको दासको रूपमा व्याख्या गर्दै दासरूपी जीवतत्त्वलाई ब्रह्मको सेवाबाट मोक्षप्राप्त हुन्छ भन्ने कुरा काव्यमा उल्लेख गरेका छन् । त्यसैगरी जुन जीवात्माले आफ्नो ब्रह्मस्वरूपलाई पहिचान गरी संसाररूपी जगत्लाई सुनौला रङ्गले सजाउँछन् त्यस्ता जीवात्माहरूलाई परमात्माले सदैव मङ्गलभाव प्रदान गर्दछन् । त्यस्तो मङ्गलभाव प्रदान गर्ने ब्रह्मतत्त्व सारा जीवजीवात्मा र चराचर जगत्को सञ्चालक एवं नियामक शक्तिका रूपमा रहेको हुन्छ । काव्यकारले यहाँ श्रीरामलाई ब्रह्मको बिम्बको रूपमा व्याख्या गर्दै त्यो ब्रह्मतत्त्व नै सृष्टि, स्थिति र प्रलयकर्ताको रूपमा रहेको हुन्छ भन्ने कुरा उल्लेख गरेका छन् । यो सारा जीवनजगत् त्यही ब्रह्मतत्त्वको रचना हो । त्यो ब्रह्मतत्त्व सारा जीवजीवात्माको रूपमा चराचर जगत्मा व्याप्त रहेको छ । त्यस्तो ब्रह्मतत्त्व दिव्यरूप एवं चेतनस्वरूप छ । त्यो ब्रह्मतत्त्वअन्तर्यामी छ । अन्ततः यहाँका सारा चराचरजगत् र जीवजीवात्मा पनि त्यही परब्रह्ममा मिल्नुपर्दछ । त्यो ब्रह्मतत्त्व नै मूलतत्त्व हो भन्दै वेदान्तीय ब्रह्मचिन्तनको गहकिलो अभिव्यक्ति गरी काव्यकारले यस काव्यको वैचारिक पक्ष निर्माण गरेका छन् ।

२.४ निष्कर्ष

मूलत: वाल्मीकि रामायणलाई उपजीव्य स्रोत बनाउँदै रचिएको सोमनाथ सिग्द्यालको **आदर्श राघव** महाकाव्य दार्शनिक दृष्टिले नेपाली साहित्यको एक महत्त्वपूर्ण ऐतिहासिक उपलब्धि हो । यस महाकाव्यलाई गहिरिएर नियाल्दा सोमनाथ सिग्द्याल पूर्वीय दर्शनत्यसमा पनि खासगरी वेदान्त दर्शनका गहन अध्येता हुन् भन्ने कुरामा दुईमत नहोला । त्यसै पनि भारतीय उपमहाद्वीपमा सदियौँदेखि आजसम्म पनि रामायणको कथाले पूर्वीय दर्शनका गम्भीर दार्शनिक चिन्तनहरूलाई आम जनमानसमा सहजरूपमा प्रसारण र प्रसारित गर्दै आएको छ । सोमनाथ सिग्द्यालले पनि आफ्नो महाकाव्यमा पूर्वीय दर्शनका विभिन्न मान्यतारूलाई गहन रूपमा प्रस्तुत गरेका छन् । त्यसमा पनि उनले मूलत: पूर्वीय षड्दर्शनमध्येको सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण मानिने वेदान्त दर्शनको ब्रह्मसम्बन्धी चिन्तनलाई आफ्नो काव्यमा सर्वोपरि स्थान दिएका छन् । राम सीताको कथालाई सोह्र सर्गमा विभक्त गरी प्रस्तुत गर्ने क्रममा सिग्द्यालले काव्यभरि नै वेदान्तीय ब्रह्मचिन्तनको अभिव्यक्ति गरी यसको वैचारिक पक्षलाई सशक्त र प्रभावकारी तुल्याएका छन् ।

सोमनाथ सिग्द्यालको काव्यलेखनको मूल ध्येय नै पूर्वीय वेदान्त दर्शनले स्थापना गरेको ब्रह्मचिन्तनको अभिव्यक्ति गर्नु रहेको देखिन्छ । उनले आफ्नो काव्यमा वेदान्तीय ब्रह्मचिन्तनलाई सबैभन्दा बढी महत्त्व दिइ त्यसको सशक्त र प्रभावकारी अभिव्यक्ति गर्दै आफ्नो काव्यको वैचारिक पक्ष निर्माण गरेका छन् । रामकथालाई विषयवस्तु बनाइएको यस महाकाव्यमा सिग्द्यालले ब्रह्मतत्त्वलाई एकमात्र पारमार्थिक सत्ताका रूपमा स्थापित गर्दै सारा जीवनजगत् त्यही ब्रह्ममा आश्रित रहेको कुरा उल्लेख गरेका छन् । मङ्गलाचरण, रघुकुलको वर्णन इत्यादि हुँदै सीताको अन्तर्ध्यान र रामको स्तुतिसम्म कथावस्तु विन्यास गर्ने क्रममा सिग्द्यालले यस काव्यमा वेदान्तीय ब्रह्मचिन्तनको व्यापक एवं सशक्त अभिव्यक्ति गरेका छन् । सिग्द्यालले यस काव्यमा ब्रह्मतत्त्वलाई सम्पूर्ण चराचर जगत्को सृष्टि, स्थिति र प्रलयकर्ताको रूपमा चिनाएका छन् । त्यो ब्रह्मतत्त्व कृपानुरूप छ, त्यो सत्चित् एवं सुखरूप छ, त्यो दोषरहित, निराकार, निर्विकार एवं निरञ्जन छ । संसारका सारा जीवजीवात्माले त्यस्तो परब्रह्मको उपासना गर्नुपर्दछ र अनिमात्र तिनको परमकल्याण हुन्छ भन्ने चिन्तन काव्यकारले यस काव्यमा व्यक्त गरेका छन् ।

सोमनाथ सिग्द्यालले यस काव्यमा ब्रह्मका राघव सीतावतारस्वरूप, निराकार निरञ्जन स्वरूप, भक्तवत्सलस्वरूप, मोक्षदाता एवं प्राणीका कर्मको फलदातास्वरूप आदि विभिन्न

स्वरूपहरूको काव्यात्मक अभिव्यक्ति दिएका छन् । त्यस क्रममा उनले मूल रूपमा संस्कृत साहित्य र आम जनमानसमा आजसम्म पनि देवीदेवताको रूपमा पूजिँदै आएका राघव र सीतालाई ब्रह्मको बिम्ब एवं अवतारका रूपमा व्याख्या गरेका छन् । उनले राघवलाई ब्रह्म मान्दै सीतालाई राघवकै माया एवं लक्ष्मीको अंशका रूपमा चिनाएका छन् । सिग्द्याललले राघवसीतालाई ब्रह्मको अवतारका रूपमा स्वीकार्दै उनीहरूको उपासनाबाट प्राणीमात्रले मुक्ति एवं मोक्ष पाउने कुरालाई आफ्नो काव्यको मूल ध्येय बनाएका छन् । राम, सीता, हनुमान, सुग्रीव जस्ता अद्याबिम्ब एवं प्रतीकमार्फत राघवलाई ब्रह्मको रूपमा चिनाउँदै चराचर जगत्का सम्पूर्ण जीवजीवात्माले रामरूपी ब्रह्मतत्त्वको ज्ञान, सामीप्य र शरणबाट मात्र जन्म र मृत्युका सांासरिक दुःखकष्टका चक्रबाट छुटकारा पाइ सुगति र मोक्षप्राप्त गर्दछन् भन्ने वेदान्तीय ब्रह्मवादी चिन्तनलाई सिग्द्याललले यस काव्यमा अत्यन्त कलात्मक रूपमा प्रस्तुत गरेका छन् । जीवात्माले सही अर्थमा रामलाई ग्रहण गर्नुपर्दछ । त्यो राम अर्थात् परब्रह्मले जीवात्मारूपी दासदासीहरूमाथि सदैव दयाभाव राख्दछ । त्यस्तो राम अर्थात् ब्रह्मतत्त्व विराट्स्वरूप छ । जीवात्माले ज्ञानको गहिराइमा डुबेर लामो साधनामार्फत मात्र ब्रह्मज्ञान प्राप्त गरी त्यसको विराट्स्वरूप पहिचान गर्दछ । जीवात्मालाई ब्रह्मज्ञान प्राप्त भएपछि सांसारिक क्षणिकताको बोध हुन्छ । ब्रह्मज्ञानबाटमात्र जीवलाई राम नै वास्तवमा ब्रह्म हो, सांसारिक सुख सच्चा सुख होइन, यो त क्षणिक एवं चमत्कारमात्र हो भन्ने कुराको बोध हुन्छ ।ब्रह्मतत्त्व नै सम्पूर्ण चराचरजगत्को स्वामी, नियन्ता, रक्षक, गुरु एवं ईश्वर हो । यो सम्पूर्ण चराचर जगत् त्यही परब्रह्मको अध्यास, विवर्त एवं रचनामात्र हो ।यसको मूलकारण र निर्माता भनेको परब्रह्म हो । त्यो परब्रह्म अनेक नभएर एक छ । त्यो परब्रह्म नै एकमात्र पारमार्थिक र वास्तविक सत्ताका रूपमा रहेको छ । त्यो ब्रह्मतत्त्व अनादि, अनन्त, व्यापक र चैतन्य छ । यो चराचर जगत् असत्य र भ्रम हो । व्यावहारिक रूपमा मात्र यो सत्य छ । परमार्थमा ब्रह्ममात्र एउटै सत्य हो भन्ने वेदान्तीय ब्रह्मवादी विचारलाई सशक्त रूपमा अभिव्यक्त गरी सिग्द्याललले आफ्नो काव्यलाई ओजपूर्ण बनाएका छन् ।

ब्रह्मतत्त्वले नै सारा प्राणीहरूलाई तिनीहरूको कर्मानुसार सुखदुःखफल प्रदान गर्दछ । त्यस्तो परब्रह्मको सत्तालाई स्थापित गर्ने क्रममा सिग्द्याललले यहाँ कुनै पनि चिज स्थिर छैन भन्दै यो सम्पूर्ण चराचरजगत् क्षणिक एवं अनित्य छ भन्ने चिन्तन काव्यमा व्यक्त गरेका छन् । परिवर्तनको अधीनमा नभएको त्यो निराकार, निर्विकारस्वरूप ब्रह्ममात्र सत्य छ भन्दै वेदान्तीय ब्रह्मचिन्तनको गहन अभिव्यक्ति सिग्द्याललले काव्यमार्फत गरेका छन् । त्यो ब्रह्मतत्त्व अजर, अमर, सत्य, चैतन्य, चिन्मय छ, त्यो ब्रह्मतत्त्व अद्वय अर्थात् एउटै छ । त्यस्तो ब्रह्मतत्त्व

बाह्य जगत्मा खोजेर भेटिँदैन । ब्रह्मप्राप्तिको लागि आत्माचिन्तन, परमात्माचिन्तन र ब्रह्मचिन्तन गर्नु पर्दछ । यो चराचरजगत् त ब्रह्मको मायाशक्तिका कारण मात्र अस्तित्त्वमा देखिएको हो ।स्वयंमा यसको कुनै अस्तित्त्व छैन । त्यसैगरी त्यो निराकार, निर्विकार ब्रह्मतत्त्व मायाशक्तिका कारण ईश्वर बन्दछ र जीवात्मालाई तिनीहरूका कर्मानुसार फल प्रदान गर्दछ भन्ने चिन्तन काव्यकारले व्यक्त गरेका छन् । त्यस्तो ब्रह्मतत्त्वको न त आदि छ न त अन्त्य नै छ, त्यो ब्रह्म अनादि छ । यो दृश्यप्रपञ्च त त्यस परब्रह्मको भ्रमात्मक प्रतीतिमात्र हो । यसको कुनै अस्तित्त्व छैन ।त्यो ब्रह्मतत्त्व सर्वव्यापक र सर्वशक्तिमान छ । संसारजगत्का जीवजीवात्माहरूले ब्रह्मको अवहेलना गरी संसाररूपी भवसागर तर्न सक्तैनन् ।संसारका हरेक प्राणीजगत् ब्रह्मकै अंश हुन् । तिनको आत्मामा ब्रह्मको बास रहेको छ ।सांसारिक जगत्को जतिसुकै भोग गरे पनि पनि अन्ततोगत्वा तिनले परमात्मामा नै मिल्नुपर्ने हुन्छ । त्यसका लागि सांसारिक मायामोहमा अभिमुख भएको जीवात्माले परमात्मा एवं ब्रह्मचिन्तनमा लागेर मोक्षको उत्तराधिकारी बन्नुपर्दछ भन्ने चिन्तन काव्यमा काव्यकारले सशक्त रूपमा प्रस्तुत गरेका छन् ।

सांसारिक बन्धनबाट मुक्त गराइ जीव र ब्रह्मको एकत्व स्थापित गर्नु काव्यकारको उद्देश्य रहेको देखिन्छ । यो जगत् जतिसुकै राम्रो रवास्तविक लागे पनि यथार्थमा यो डोरीमा सर्पको भ्रम भएजस्तो मात्र हो ।यो जगत् मिथ्या मात्र हो ।वास्तविक एवं पारमार्थिक सत्ता त ब्रह्म हो । प्रत्येक जीवभित्र रहेको जीवात्मा नै ब्रह्म हो ।जीवतत्त्वले त्यो ब्रह्मलाई चिनेर त्यसकै उपासना गरी मोक्षप्राप्तिको बाटोमा लाग्नुपर्दछ भन्ने चिन्तन काव्यकारको रहेको छ । चराचर जगत्को मूलकारण ब्रह्म हो । यो जगत् ब्रह्मको छाया वा अध्यासमात्र हो । ब्रह्मतत्त्व सम्पूर्ण प्राणीका कर्मको फलदाता एवं मोक्षदाताको रूपमा रहेको हुन्छ । प्राणीमात्रले जहिल्यै पनि परब्रह्मलाई सम्झिँदै शुभ कर्म गर्दै सत्मार्गमा लाग्नुपर्ने हुन्छ । जीवात्मालाई आफ्नो वास्तविक चैतन्य स्वरूपको ज्ञान हुनुपर्दछ अनिमात्र उसले अविद्याबाट मुक्त भएर संसाररूपी भवसागर तरेर मोक्षप्राप्त गर्दै परब्रह्ममा लीन भएर आनन्द प्राप्त गर्दछ भन्ने वेदान्तीय ब्रह्मचिन्तन काव्यकारले यस काव्यमा प्रस्तुत गरेका छन् । जीवले आफ्नो ब्रह्मस्वरूपको ज्ञान प्राप्त नगर्दा र सांसारिक सुखलाई सबैथोक ठान्दा उसले यस लोकमाजन्म र मृत्युका चक्रमा फसी अनेकौं दुःखकष्टहरूमा रूमलिनुपर्ने हुन्छ । उसले ब्रह्मज्ञानबाट मात्र यस संसाररूपी भवसागरबाट मुक्ति पाउँछ भन्ने विचार काव्यकारले व्यक्त गरेका छन् । सिग्द्यालले ब्रह्मतत्त्वको विवेचना गर्दै त्यो ब्रह्मतत्त्व गुणको अधीनमा छैन । त्यो ब्रह्मतत्त्व नै चराचर जगत् र जीवजीवात्माहरूमा सर्वप्रधान तत्त्व हो भन्ने कुरा बताएका छन् । त्यो ब्रह्मतत्त्व अलौकिक र नित्य छ । यो सम्पूर्ण चराचरजगत्लाई धाराप्रवाह गतिमा त्यसैले

चलायमान बनाएको छ । त्यो ब्रह्म नै सम्पूर्ण चराचर जगत् र जीवात्माहरूको मालिक हो ।यो चराचरजगत् र यहाँका यी सम्पूर्ण जीवजीवात्माहरू पनि ब्रह्म नै हुन् । तिनले आफ्नो स्वरूपलाई चिन्नमात्र सक्नुपर्दछ । भक्तवत्सलरूपी परमात्माले जीवात्मालाई आफ्नो वास्तविक स्वरूप चिन्न र संसाररूपी भवसागर तरेर मोक्षप्राप्त गर्नमा सहायता प्रदान गर्दछ भन्ने वेदान्तीय ब्रह्मवादी चिन्तनको गहकिलो अभिव्यक्ति सिग्द्यालले आफ्नो काव्यमार्फत गरेका छन् ।

अन्ततः सोमनाथ सिग्द्यालले यस काव्यमा ब्रह्मतत्त्वलाई सम्पूर्ण चराचर जगत्को एकमात्र अखण्ड, परिपूर्ण, शाश्वत, सत्य, नित्य, सर्वशक्तिमान, निराकार, निर्विकार पारमार्थिक सत्ताका रूपमा चिनाउँदै त्यस ब्रह्मतत्त्वको ज्ञानबाटमात्र यहाँको सारा जीवजीवात्मालाई सांसारिक क्षणिकताको ज्ञानप्राप्त भइ मोक्षप्राप्ति हुन्छ भन्ने वेदान्त दर्शनको ब्रह्मवादी चिन्तनलाई प्रस्तुत गरी आफ्नो काव्यको वैचारिक पक्षलाई सशक्त, गहन, सघन र प्रभावकारी तुल्याएका छन् ।

तेस्रो परिच्छेद

आदर्श राघव महाकाव्यमा जीवचिन्तन

३.१ विषयपरिचय

सोमनाथ सिग्द्याल (१९४१-२०२९) को **आदर्श राघव**(२००५) आधुनिक नेपाली महाकाव्य परम्पराको एक महत्त्वपूर्ण प्राप्तिकारूपमा रहेको छ । सिग्द्यालको यो महाकाव्य प्रसिद्ध कथावस्तुमा आधारित रहेको छ । रामोपाख्यानलाई वस्तुस्रोत बनाइएको यो महाकाव्य सोह्र सर्गमा संरचित रहेको छ । सिग्द्यालको यस महाकाव्यले मूलत: पूर्वीय वेदान्त दर्शनले स्थापना गरेका ब्रह्म, जीव र जगत्सम्बन्धी दार्शनिक चिन्तनको गहन अभिव्यक्ति गर्दै आफ्नो वैचारिक पृष्ठभूमि निर्माण गरेको छ ।

पूर्वीय दर्शनका गहन अध्येता रहेका सोमनाथ सिग्द्यालले **आदर्श राघव** महाकाव्यमा रामसीताको कथालाई विन्यास गर्ने क्रममा वेदान्त दर्शनका ब्रह्म, जीव र जगत्चिन्तनजस्ता गम्भीर दार्शनिक चिन्तनहरूलाई सशक्त रूपमा उद्घाटन गरी काव्यको वैचारिक पक्ष निर्माण गरेका छन् । त्यस क्रममा उनले मूलत: वेदान्त दर्शनको ब्रह्मचिन्तनसम्बन्धी मान्यतालाई सशक्त रूपमा प्रस्तुत गरेका छन् ।साथै ब्रह्मचिन्तनसँगसँगै वेदान्त दर्शनको जीव र जगत्सम्बन्धी मान्यतालाई पनि उत्तिकै बेजोड रूपमा आफ्नो काव्यमा प्रस्तुत गरेका छन् । ब्रह्म र जगत्चिन्तनसँगसँगै जीवचिन्तन पनि वेदान्त दर्शनको एक महत्त्वपूर्ण चिन्तनकेन्द्रको रूपमा रहेको छ । वेदान्त दर्शनले जीवतत्त्वलाई मूलत: इन्द्रिय, मन, बुद्धि, शरीर आदिको उपाधिमा बाँधिने, सांसारिक विषयवासनाको भोग गर्ने, संसारचक्रमा आवागमन गर्ने, विभिन्न गुणको अधीनमा रहने, कर्मानुसार फल प्राप्त गर्ने, आफ्नो वास्तविक शुद्ध चैतन्य स्वरूपको अज्ञानका कारण अनेकौँ दु:खकष्ट भोगे पनि अन्तत: आफ्नो ब्रह्मस्वरूपको ज्ञान प्राप्त गरी सांसारिक बन्धनबाट सदैव मुक्ति चाहने मुमुक्षुका रूपमा चिनाएको छ ।**आदर्श राघव** महाकाव्यको वैचारिक पृष्ठमूमि निर्माण गर्नमा वेदान्त दर्शनको यस किसिमको जीवचिन्तनसम्बन्धी मान्यताको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहेको देखिन्छ । गहिरिएर हेर्दा संसारजगत्का जीवजीवात्माहरूको वास्तविक स्वरूप निरूपण गर्दै तिनीहरूलाई सांसारिक बन्धनबाट मुक्त गर्नु यस महाकाव्यको मूल उद्देश्य रहेको देखिन्छ । यसै आधारमा प्रस्तुत शोधपत्रको यस तेस्रो परिच्छेदमा वेदान्त दर्शनको जीवचिन्तनसम्बन्धी मान्यताको सैद्धान्तिक

चर्चा गर्दै **आदर्श राघव**महाकाव्यको वैचारिक पक्षमा सो चिन्तनको के कस्तो अभिव्यक्ति भएको छ भन्ने कुराको अध्ययन गरिएको छ ।

३.२ वेदान्त दर्शनमा जीवचिन्तन

वेदान्त दर्शन पूर्वीय षड्दर्शनमध्येको सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण दर्शन हो । वेदान्तले वैदिक साहित्यको सबैभन्दा अन्तिम भाग एवं सारतत्त्वलाई जनाउँदछ ।वादरायण व्यासले **ब्रह्मसूत्र** ग्रन्थ लेखेर यस दर्शनको व्यवस्थित रूपमा प्रर्वतन गरेका हुन् । त्यसपछि शङ्कराचार्य, रामानुज, मध्व, निम्बार्क, बल्लभाचार्य आदि आचार्यहरूले यस दर्शनलाई विकास एवं विस्तार गरेका छन् । यस दर्शनमा ब्रह्म, जीव, जगत्, ईश्वर, माया, विद्या, अविद्या, मोक्ष आदि अनेक विषयमा चिन्तन गरिएको छ । त्यस क्रममा जीवचिन्तन पनि वेदान्त दर्शनको एक महत्त्वपूर्ण चिन्तनकेन्द्रको रूपमा रहेको छ ।

जीवका सम्बन्धमा वैदिक वाङ्मयदेखि नै विमर्श गरिँदै आएको पाइन्छ । वेद, उपनिषद्, गीता आदि ग्रन्थहरूदेखि लिएर शङ्कर, रामानुज, मध्व, निम्बार्क, बल्लभजस्ता आचार्यहरू समेतले जीवका बारेमा व्यापक चिन्तन गरेका छन् ।वेदान्त दर्शनमा जीवलाई आत्मा भनेर चिनाइएको पाइन्छ । आत्मालाई पनि जीवात्मा र परमात्मा गरी दुई रूपमा चिनाइएको पाइन्छ । यस दर्शनमा परमात्मा भन्नाले ब्रह्मतत्त्व र जीवात्मा भन्नाले जीवतत्त्वलाई चिनाइएको पाइन्छ । आत्मा जब शरीर, इन्द्रिय, मन, बुद्धि आदिसँग सम्बद्ध हुन्छ र अज्ञानद्वारा प्रभावित हुन्छ, त्यतिबेला आत्मालाई जीव भनिन्छ । देहयुक्त आत्मा नै जीव हो । जब ब्रह्म या आत्मा अविद्यासँग सम्पृक्त हुन्छ, त्यतिबेला ब्रह्म या आत्मालाई जीव भनिन्छ (गिरी १३७-३८) । वेदान्त दर्शनमा जीवात्मालाई ब्रह्म, ब्रह्मको अंश, सांसारिक विषयवासनाको भोक्ता, आदिको रूपमा लिइएको छ । उपनिषद्हरूमा जीवलाई शिव, ब्रह्म जस्ता शब्दहरूले पनि बुझाइएको पाइन्छ । जीवात्मा जीवहरूको शरीररूपी बन्धनमा बाँधिएको हुन्छ भने परमात्मा शरीररूपी बन्धनमा बाँधिएको हुँदैन । ऋग्वेद१।१६४।२०मा एउटै रूखको आश्रयमा रहेका ब्रह्म र जीवको रूपकात्मक प्रस्तुति पाइन्छ । एउटा जीवपक्षी चाहिँ वृक्षको पिपलान्न सेवन गर्छ र अर्को ब्रह्मपक्षी वृक्षको पिपलान्न सेवन गर्दैन तर सेवन गर्ने जीवपक्षी चाहिँ दुब्लो छ तर ब्रह्मपक्षी भने हृष्टपुष्ट छ (गडतौला ३२६ मा उद्धृत) । वेदान्त दर्शनमा सांसारिक जगत् र जीवात्माको शरीरलाई अनित्य, क्षणिक, नाशवान् मान्दै आत्मालाई नित्य, अविनाशी, शाश्वत, अनन्त, अजरामर ठानिएको छ । आत्माका बारेमा गीतामा निकै विषद् चिन्तन गर्दै त्यसको सर्वोच्चतालाई स्वीकार गरिएको छ ।गीता दर्शनमा आत्मालाई अजरामर ठान्दै आत्माका लागि न कहिल्यै जन्म छ न कहिल्यै मृत्यु । आत्मा कहिल्यै जन्मिएन, जन्मिदैन र जन्मिने छैन ।ऊ

अजन्मा छ, नित्य छ, शाश्वत छ र पुरातन छ ।शरीर मर्दा पनि ऊ मर्दैन (श्रीमद्भागवद्गीता २/२० ८८) भनेर विमर्श गरिएको पाइन्छ ।शङ्कराचार्य र रामानुजले जीवका बारेमा विशेष चिन्तन गरेका छन् । उनीहरूको मत यस्तो छ -

शङ्कराचार्यले जीव र ब्रह्मको ऐक्य सम्बन्ध देखाएका छन् । माटोको घैँटो फुटेपछि त्यसभित्रको सानो आकाश बाहिरको महाकाशमा मिले जस्तै जीव पनि सांसारिक वासनाबाट मुक्त भएपछि ब्रह्ममा नै लीन हुने धारणालाई शङ्कर स्थापित गर्दछन् । रामानुज जीव र ब्रह्मलाई पृथक सत्ता स्वीकार्दै ब्रह्म वा ईश्वरलाई पिताका स्थानमा र जीव वा आत्मालाई पुत्रका स्थानमा राखेर हेर्दछन् । उनका अनुसार ब्रह्म शेषी हो भने जीव शेष हो अथवा ब्रह्म अंशी हो भने जीव अंश हो (गडतौला ३२६) ।

वेदान्त दर्शनमा जीवलाई आत्माका रूपमा चिनाउँदै जीव ब्रह्मकै अंश एवं ब्रह्म नै हो भनिएको पाईन्छ । जीव इन्द्रिय, मन, बुद्धि, अहङ्कार र शरीरको उपाधिद्वारा युक्त हुन्छ ।जीव अविद्याको बन्धनमा बाँधिएको हुँदा उसलाई आफ्नो वास्तविक स्वरूपको ज्ञान हुँदैन । जीवले अविद्याको कारण शरीर नै आत्मा र भौतिक सुख नै सबैथोक हो भन्ने ठान्दछ । अज्ञानका कारणले गर्दा नै जीव सांसारिक बन्धनमा पर्दछ । जीवको अस्तित्त्वका सम्बन्धमा वेदान्त दर्शनले विशेष चिन्तन गरेको छ । यहाँनेर के कुरामा स्पष्ट हुन जरूरी छ भने पारमार्थिक रूपमा जीव र आत्माको भिन्नता छैन ।केवल व्यावहारिक दृष्टिकोणबाटमात्र यिनीहरूमा भिन्नता छ ।वास्तविक वा अन्तिम रूपमा जीव र आत्मा एकै हुन् । जसरी घडा नाश भएपछि त्यसभित्रको आकार बाहिरको आकारमा मिल्दछ र एकै बन्दछ, त्यसैगरी मायाको विनाश भएपछि जीव पनि शुद्ध ब्रह्ममा विलीन हुन्छ (सिंह एवं सिंह ४८१) भन्ने चिन्तन वेदान्त दर्शनको रहेको छ । वेदान्त दर्शनमा जीवलाई ब्रह्मको प्रतिबिम्ब मान्दै जीव अनेकौं सङ्ख्यामा पाइने कुरा उल्लेख गरिएको पाइन्छ । यस दर्शनमा जीव ईश्वरको चैतन्य अंश भए पनि संसारचक्रमा आवागमन गर्ने र संस्कारअनुसार सुखदु:ख भोग गर्ने तत्त्वका रूपमा जीवलाई लिइएको पाइन्छ । जीवले यस सांसारिक जगत्मा जस्तो किसिमको कर्म गऱ्यो त्यस्तै किसिमको फल भोग्दछ । जीवको कर्मअनुसारको फल उसलाई ईश्वरले प्रदान गर्दछ । जीवका कर्मको फलदाता र नियन्ता ईश्वर हो । जीवनमा प्राप्त हुने जे जति सुखदु:ख छन् ती सबै जीवको कर्मकै परिणाम हुन् । जीवन भन्नु नै जन्मजन्मका कर्मको परिणाम एवं विपाक भएकाले आफ्नो सत्कर्मद्वारा जीवले उच्च मानवदेह प्राप्त गरेर आत्मज्ञानद्वारा आफूलाई सांसारिक बन्धनबाट मुक्त गर्दछ भन्ने चिन्तन वेदान्त दर्शनको रहेको छ ।

समग्रमा हेर्दा पूर्वीय वेदान्त दर्शनमा जीवतत्त्वका बारेमा व्यापक विमर्श भएको देखिन्छ ।यस दर्शनमा जीवलाई आत्माका रूपमा चिनाउँदै परमात्माकै अंश र परिणामका रूपमा लिइएको छ ।यस दर्शनमा जीवलाई शरीर र आत्माको मिलीजुली स्वरूपका रूपमा चिनाउँदै ब्रह्मको प्रतिबिम्बका रूपमा व्याख्या गरिएको छ । जीव इन्द्रिय, मन, बुद्धि, अहङ्कार, शरीर आदिको उपाधिमा बाँधिएको हुन्छ ।जीवात्मा सांसारिक विषयवासनाको भोक्ता हो । जीवले संसारचक्रमा आवागमन गर्छ र आफ्नो कर्मअनुसार फल एवं जन्म प्राप्त गर्दछ । जीव सत्व, रज, तम जस्ता गुणका अधीनमा रहन्छ । जीवले अविद्याको कारण आफ्नो वास्तविक स्वरूपलाई नबुझेर दु:ख पाउँदछ । यस दर्शनमा मूलत: भोक्ता, वासनामा बाँधिने, कर्मानुसार जन्म प्राप्त गर्ने भए पनि आत्मज्ञानद्वारा ब्रह्मतत्त्वको उपासना गरी आफ्नो शुद्ध एवं चैतन्य ब्रह्मस्वरूपको ज्ञान प्राप्त गरी सांसारिक बन्धनबाट स्वयंममा अजन्म मुक्ति चाहाने मुमुक्षुका रूपमा जीवात्मालाई चिनाइएको छ ।

वेदान्त दर्शनको यस किसिमको जीवचिन्तनलाई साहित्यमा पनि विभिन्न ढङ्गले अभिव्यक्त गरिएको पाइन्छ । आत्माको चैतन्य गुण, विराटतातर्फको यात्रा, सत्कर्ममा उत्प्रेरित गर्ने धारणा, दया, मया, भ्रातृत्त्व, मानवताजस्ता चिन्तनमार्फत जीवचिन्तनलाई कलात्मक रूपमा साहित्यमा अभिव्यक्त गरिएको हुन्छ । साहित्यमा जीवात्मालाई हंस, चरो, पक्षी, भँवरो, पुतली, बालक, शुद्ध, निर्मल, स्फटिक जस्ता बिम्ब र प्रतीकका माध्यमबाट अभिव्यक्त गरिएको हुन्छ ।

३.३ आदर्श राघव महाकाव्यमा जीवचिन्तनको अभिव्यक्ति

वेदान्त दर्शनमा जीवचिन्तनसम्बन्धी मान्यताको सैद्धान्तिक चर्चा गरिसकेपश्चात् **आदर्श राघव** महाकाव्यमा त्यस चिन्तनको अभिव्यक्ति के कसरी भएको छ भन्ने कुराको अध्ययन यहाँ गरिएको छ । **आदर्श राघव** विशेषगरी वेदान्त दर्शनका ब्रह्म, जीव र जगत्जस्ता सर्वप्रमुख मान्यताबाट प्रभावित महाकाव्य हो । यिनै मान्यताका आधारमा सोमनाथ सिग्द्यालले यस महाकाव्यको वैचारिक पृष्ठभूमि निर्माण गरेका छन् ।

आदर्श राघव(२००५) सोमनाथ सिग्द्यालद्वारा रचित नेपाली साहित्यको एक महत्त्वपूर्ण वैचारिक एवं दार्शनिक महाकाव्यका रूपमा रहेको छ । सिग्द्यालको यो महाकाव्य प्रसिद्ध कथावस्तुमा आधारित भइ रचना गरिएको छ । काव्यको प्रथम सर्गको 'पूर्ववृत्त' भन्ने उपशीर्षकमा रहेको 'वाल्मीकिका नजरको इतिहास-लेख गुञ्जीरहेछ, कसरी कहनू अदेख' (सिग्द्याल ५) भन्ने उद्‌गारबाट सिग्द्यालले मूलत: वाल्मीकि रामायणलाई उपजव्य स्रोत बनाएर यस काव्यको रचना गरेका हुन् भन्ने कुराको पुष्टि हुन्छ । रामकथालाई विषयवस्तु

बनाइएको यो महाकाव्य सोह्र सर्गमा विभक्त रहेको छ । सिग्द्यालले यस महाकाव्यमा राम र सीताको आदर्श चरित्रलाई प्रस्तुत गर्दै त्यसका माध्यमबाट पूर्वीय षड्दर्शनमध्येको सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण मानिने वेदान्त दर्शनले स्थापना गरेका ब्रह्म, जीव र जगत्चिन्तनसम्बन्धी मान्यताको गहन अभिव्यक्ति गरेका छन् । यसबाट सोमनाथ सिग्द्याल पूर्वीय वेदान्त दर्शनका गहन अध्येता हुन् भन्ने कुरा पुष्टि हुनुका साथै यस महाकाव्यको दार्शनिक महत्त्व र गरिमा पनि उत्तिकै महत्त्वपूर्ण रहेको कुरा प्रष्ट हुन जान्छ ।

संस्कृत साहित्य र भारतीय उपमहाद्वीपमा रामायणको कथाले आजसमम्म पनि पूर्वीय दर्शनमा रहेका विभिन्न गहन दार्शनिक चिन्तनहरूलाई सहज ढङ्गबाट आम जनमाजसमा पुऱ्याउने कार्य गर्दै आएको छ । **रामायण**जस्तो पूर्वीय वाङ्मयको चचिर्त महाकाव्यलाई उपजीव्य स्रोत बनाइ रचिएको सोमनाथ सिग्द्यालको यस **आदर्श राघव** महाकाव्यमा पनि उनले पूर्वीय दर्शनका विभिन्न मान्यताहरूको स्वत: स्फूर्त रूपमा अभिव्यक्ति गरेका छन् । त्यस क्रममा सिग्द्यालले आफ्नो यस महाकाव्यमा मूलरूपमा वेदान्त दर्शनका ब्रह्म, जीव र जगत्सम्बन्धी मान्यताको गहन एवं सूक्ष्म अभिव्यक्ति गरी काव्यको वैचारिक पक्ष एवं समग्र महाकाव्यत्वसमेतलाई सशक्त र प्रभावकारी तुल्याएका छन् ।

जीवचिन्तन पनि वेदान्त दर्शनको एक महत्त्वपूर्ण एवं प्रमुख चिन्तनकेन्द्रका रूपमा रहेको छ । वास्तवमा वेदान्त दर्शनमा ब्रह्मचिन्तनसँगसँगै जीव र जगत्चिन्तन पनि जोडिएर आएका छन् । सोमनाथ सिग्द्यालले पनि यस काव्यमा ब्रह्मसँगसँगै जोडेर जीवसम्बन्धी चिन्तनलाई पनि उत्तिकै बेजोड रूपमा प्रस्तुत गरेका छन् । काव्यकारले विभिन्न सुन्दर बिम्ब र प्रतीकहरूको प्रयोग गर्दै यस काव्यमा वेदान्तीय जीवसम्बन्धी मान्यताको काव्यात्मक प्रस्तुति गरेका छन् । सिग्द्यालले यस काव्यमा जीवात्मालाई ब्रह्मका रूपमा प्रस्तुत गर्दै माया र अविद्याको कारणमात्र जीवले आफ्नो ब्रह्मस्वरूपलाई चिन्न नसकेको धारणा व्यक्त गरेका छन् । वास्तवमा जीवतत्त्व आत्मज्ञानद्वारा ब्रह्मको उपासना गरी आफ्नो शुद्ध चैतन्यस्वरूपको ज्ञान प्राप्त गरेर सांसारिक बन्धनबाट सदैव मुक्ति चाहन्छ भन्ने चिन्तनलाई विभिन्न रूपमा सिग्द्यालले निकै कलात्मक रूपमा व्यक्त गरेका छन् । यस कुरालाई निम्नलिखित विभिन्न शीर्षकहरूमा अध्ययन गर्ने प्रयास गरिएको छ -

३.३.१ सांसारिक विषयवासनाको भोक्ताका रूपमा जीवचिन्तनको अभिव्यक्ति

वेदान्त दर्शनमा जीवलाई सांसारिक विषयवासनाको भोक्ताका रूपमा चिनाइएको पाइन्छ । जीवतत्त्व नै सांसारिक विषयवासनाको भोक्ताका रूपमा रहेको हुन्छ ।जीवतत्त्व

शरीर, इन्द्रिय, मन, बुद्धि आदिसँग सम्बद्ध हुन्छ ।त्यसैगरी जीव अज्ञानद्वारा प्रभावित हुन्छ । अज्ञानका कारणले नै जीवतत्त्वले शरीरलाई आत्मा ठान्दै भौतिक सांसारिक विषयवासनाको भोगलाई नै सबैथोक ठान्दछ । आफ्नो वास्तविक ब्रह्मस्वरूपलाई नबुझी सांसारिक विषयवासनाको भोगतर्फमात्र लिप्त हुँदा जीवात्माले अनेकथरी दुःखकष्ट पाउँदछ । जीवले आफ्नो बह्मस्वरूपलाई पहिचान गरी सांसारिक विषयवासनाबाट मुक्त भएपछि मात्र मोक्षप्राप्त गर्दछ भन्ने वेदान्तीय चिन्तनलाई सोमनाथ सिग्द्यालले आफ्नो काव्यको प्रमुख वैचारिक विषय बनाएका छन् ।

अजरामर सत्य चिन्मय,
विमल ब्रह्म छ तत्त्व अद्वय ।
भइ भिन्न उपाधिले, त्यही
भवमा घुम्दछ; जीव हो यही ॥
(सर्ग ५, श्लो. २१)

उनिई नित कर्म-सूत्रमा
पुतली झैं, सब जीव विश्वमा ।
तल माथि गरेर नाच्तछन्
चटकी चाल लिएर चल्दछन् ॥
(सर्ग ५. शलो. २३)

काव्यकार सोमनाथ सिग्द्यालले यहाँ जीवलाई सांसारिक विषयवासनाको भोक्ताका रूपमा चिनाएका छन् । सिग्द्यालले यहाँ अजर, अमर, विमल, अद्वय ब्रह्मतत्त्वसँगसँगै जीवतत्त्वका बारेमा पनि स्पष्ट पारेका छन् । जीवतत्त्व त्यसभित्रको सांसारिक वृत्तिका कारण कार्यअनुसार भिन्नाभिन्न उपाधिमा बाँडिएको छ । आफ्नो स्वरूपलाई नचिन्दा अनि संसारमा, भवमा भएको कारण त्यो जीवतत्त्व संसाररूपी भवसागरमा घुमिरहने गर्दछ । त्यस्तो जीवात्मा जब साधना र ज्ञानद्वारा परमात्माको तहमा पुग्छ तब त्यसले ब्रह्मसँग साक्षात्कार गर्दछ । जीवले ब्रह्मसँग साक्षात्कार गरिसकेपछि त्यो पुरै ब्रह्ममय हुन्छ भन्ने चिन्तन काव्यकारले काव्यमा प्रस्तुत गरेका छन् । बुद्धिमाथि परेको ब्रह्मको छाया नै जीव हो । ब्रह्म एकै छ तर त्यसको छाया अर्थात् प्रतिबिम्ब अनेकौं सङ्ख्यामा पाइन सक्छ । जसरी पूर्णिमाको रातमा अनेकौं भरी घडामा चन्द्रमाको प्रतिबिम्ब देखिन्छ जबकी वास्तविक चन्द्रमा एउटै छ । ठीक त्यस्तै गरी ब्रह्म एक छ तर त्यसको प्रतिबिम्ब संसारका जीवहरूको रूपमा अनेकौं सङ्ख्यामा देख्न सकिन्छ (सिंह एवं सिंह ४८१) भन्ने वेदान्तीय चिन्तनलाई सिग्द्यालले निकै मीठो रूपमा प्रस्तुत गरेका छन् ।

जीवतत्त्व अज्ञानका कारण मायाको वशमा परी सांसारिक दुःखकष्ट भोगिरहन्छ । त्यस्तो जीवतत्त्व संसारजगत् अर्थात् विश्वमा नित्य कर्मका सूत्रमा बाँधिएर तलमाथि गरिरहन्छ । यो क्रम जादुगरको जादुको खेलजस्तो चलिरहन्छ । माया र भ्रमका कारण जीवलाई यो जगत् क्षणिक एवं नश्वर छ, स्वयं उसको आफ्नो शरीर पनि अनित्य छ भन्ने ज्ञान हुँदैन । काव्यकारले पुतलीको सुन्दर बिम्बमार्फत जीवतत्त्वलाई सङ्केत गर्दै अज्ञानका कारण त्यो सांसारिक विषयवासनाको पछि लाग्दै संसारचक्रका बन्धनमा फसिरहन्छ भन्ने चिन्तनलाई निकै कलात्मक ढङ्गबाट प्रस्तुत गरेका छन् ।

३.३.२ **संसारचक्रमा आवागमनकर्ताका रूपमा जीवचिन्तनको अभिव्यक्ति**

वेदान्त दर्शनमा जीवलाई संसारचक्रमा आवागमन गर्ने प्राणीका रूपमा लिइएको पाइन्छ । जबसम्म जीवात्माले आफ्नो वास्तविक ब्रह्मस्वरूपलाई पहिचान नगरी देहलाई नै आत्मा ठान्दै सांसारिक भौतिक सुखसुविधालाई मात्र सबैथोक ठान्दछ त्यस बेलासम्म उसले संसारजगत्मा आवागमन गरि नै रहन्छ भन्ने वेदान्तीय चिन्तनलाई सोमनाथ सिग्द्यालले **आदर्श राघव** महाकाव्यमा कलात्मक रूपमा प्रस्तुत गरेका छन् । अज्ञानका कारण सांसारिक बन्धनमा परी जगत्मा आवागमन गरिरहनुभन्दा आफ्नो वास्तविक ब्रह्मस्वरूपको ज्ञान प्राप्त गरी मोक्षतर्फ अभिमुख हुन जीवात्मालाई सोमनाथ सिग्द्याल आफ्नो काव्यमार्फत अभिप्रेरित गर्दछन् ।

संसारको सफरमा तल माथि गर्दा,
हैरान भै विलखबन्द समेत पर्दा ।

विश्रान्त भै कति महर्षि गुफा गुफामा,
लिन्थे अनन्त सुखशान्ति यही दिशामा ॥

(सर्ग १, श्लो. २७)

जातीय गौरव लिएर, विवेक शान्ति ।
उद्योग जाँगर बढाइ, चढाइ कान्ति ।
पस्नै नदी हृदयमा भय मोह शोक,
आनन्द-सुन्दर थिए सब जीव-लोक ॥

(सर्ग १, श्लो. ३०)

महाकाव्यकार सोमनाथ सिग्द्यालले यहाँ जीवलाई संसारगजगत्मा सफर गर्ने यात्रीका रूपमा लिएका छन् । जीवतत्त्वले आफ्नो कर्मफल समाप्त नहुञ्जेलसम्म संसारचक्रमा आवागमन गरिरहने हुँदा उसले यहाँको सांसारिक दुःखकष्ट भोगिरहनु पर्दछ । जीवात्मालाई आफ्नो ब्रह्मस्वरूपको ज्ञान नहुँदा उसले संसाररूपी भवसागरका दुःखकष्टहरूमा रूमलिरहनुपर्ने हुन्छ । त्यसैले संसाररूपी दुःखकष्टका चक्रबाट मुक्त हुन जीवले आफ्नो ब्रह्मस्वरूपको ज्ञान प्राप्त गरी मोक्षप्राप्त गर्नुपर्ने चिन्तनलाई काव्यकारले मीठो ढङ्गबाट व्यक्त गरेका छन् । त्यसका लागि उनले महर्षि, गुफा जस्ता बिम्ब प्रतीकको सहयोग लिएका छन् । यहाँ महर्षिलाई आत्मज्ञानी जीवात्मा र गुफालाई मोक्षप्राप्त गर्ने स्थानको रूपमा चिनाइएको छ । आत्मज्ञानी जीवात्माले एकान्त गुफामा लामो तपस्या र साधना गरी आफ्नो ब्रह्मस्वरूपलाई चिनेर मोक्षप्राप्त गरी सदा आनन्द र सुखशान्ति प्राप्त गर्दछन् भन्दै काव्यकारले सम्पूर्ण जीवात्माहरूले आफ्नो ब्रह्मस्वरूपलाई चिन्नुपर्ने धारणा व्यक्त गरेका छन् । जीवात्माहरूले वास्तविक आनन्दप्राप्त गर्नको लागि जोश र जाँगरका साथ आफ्नो विवेकको प्रयोग गर्दै ब्रह्मसाधना गर्नु पर्दछ । जीवात्माले भय, शोक, लोभ, माया, मोह जस्ता सांसारिक बन्धनमा नपरी ब्रह्मसाधना गर्दामात्र आफ्नो शुद्ध चैतन्य ब्रह्मस्वरूपलाई चिनेर मोक्षप्राप्त गरी वास्तविक आनन्द प्राप्त गर्दछन् भन्ने वेदान्तीय चिन्तन काव्यकारले व्यक्त गरेका छन् । यसो गरेर उनले मूलतः जीवजीवात्मालाई सांसारिक बन्धबाट उन्मुक्ति चाहने मुमुक्षुका रूपमा चिनाएका छन् ।

३.३.३ **कर्मानुसार फलभोक्ताका रूपमा जीवचिन्तनको अभिव्यक्ति**

वेदान्त दर्शनमा जीवात्मालाई कर्मानुसार फलभोक्ताका रूपमा विवेचना गरिएको पाइन्छ । यस दर्शनमा जीव ईश्वरको चैतन्य अंश भए पनि त्यसले संसारचक्रमा आवागमन गर्दछ र संस्कारअनुसार सुखदुःखफल भोग गर्दछ भनिएको पाइन्छ । जीवले सांसारिक जगत्मा जस्तो किसिमको कर्म गऱ्यो त्यस्तै किसिमको फल भोग्दछ । ईश्वरले जीवात्मालाई उसको कर्मानुसारको फल प्रदान गर्दछ । जीवका सम्पूर्ण कर्मको फलदाता र नियन्ताको रूपमा ईश्वर रहेको हुन्छ । जीवनमा प्राप्त हुने जे जति सुखदुःख छन् ती सबै कर्मकै परिणाम हुन् । जीवात्माले सत्कर्मद्वारा उच्च मानवदेह प्राप्त गरी ब्रह्मज्ञानद्वारा आफूलाई सांसारिक बन्धनबाट मुक्त गर्नु पर्दछ भन्ने वेदान्तीय चिन्तनलाई सोमनाथ सिग्द्यालले आफ्नो काव्यमार्फत अत्यन्त कलात्मक रूपमा व्यक्त गरेका छन् ।जस्तैः

भवमा सुख दुःख पर्दछ,
मनको संयमबाट टर्दछ ।

सबले हुनुपर्छ निर्मल,
यसमा मुल छ धर्म केवल ॥
(सर्ग ५, श्लो. ५०)

विषयमा समयमा सय शून्यता,
विभवमा भवमा पनि तुच्छता ।
अचलमा चलमा पनि दुष्टता,
अब सहूँ, वश हूँ कसरी म ता ॥

विछुटका खटका खनिँदै थिए,
थप विकास वि-कारण वैरिए ।
सहन सक्तिनँ, शक्ति-विहीन हुँ,
कति अजीब अजीब भई रहूँ ॥
(सर्ग ८, श्लो. ४९-५०)

सोमनाथ सिग्द्याले यहाँ जीवात्मा सांसारिक विषयवासनाकको भोक्ताका रूपमा रहेको भए पनि संसारगजत्मा जीवलाई वास्तविक सुखसुविधा एवं आनन्द नभएको चिन्तन व्यक्त गरेका छन् । संसारजगत्मा जन्म लिइसकेपछि जतिसुकै सुखप्राप्तिको कामना गरे पनि जीवात्माले अनिवार्य रूपमा सांसारिक दु:खकष्ट भोग्नै पर्दछ । वास्तवमा मानिस (जीव) असफलता, दु:ख आदि चाहाँदैन, सम्पूर्ण रूपले सुखप्राप्ति नै उसको लक्ष्य हुन्छ, तर अज्ञानजनित भ्रमले गर्दा ऊ दु:खको साधनलाई नै सुखको मार्ग ठान्दछ र सुखप्राप्तिका लागि दु:खका साधनहरू जुटाइरहन्छ (खतिवडा २९३) । सांसारिक जगत्मा सुखप्राप्तिको लागि चलअचल सम्पत्ति आर्जन गर्ने क्रममा, शक्ति, सामर्थ्य, पराक्रम आर्जन गर्ने क्रममा, ऐशआराम एवं भोगविलासका साधनहरू इत्यादि यावत् कुराहरूको आर्जन गर्ने क्रममा जीवात्माले सांसारिक दु:खकष्ट भोग्नुपर्दछ । सजिलै यी कुराहरू प्राप्त हुँदैनन् । संसारजगत्मा कठोर दु:ख र सङ्घर्ष जीवले यी कुराहरू प्राप्तिका लागि गर्नुपर्ने हुन्छ । जगत्मा सांसारिक सुखभोगतर्फ लाग्नाले जीवले आफ्नो समय र विचारको दुरूपयोग गरिरहेको छ, जहाँ उसलाई असफलता, पीडा, दु:ख आदि कष्टकर परिणाममात्र फेला पर्दछन् (खतिवडा २९२) । जीवले भौतिक जगत्मा सुखसुविधासम्बन्धी यावत् कराहरू प्राप्त गर्न नसक्दा उनीहरूको चित्तवृत्ति अनिष्ट वा पापकर्म

गर्नेतिर आकृष्ट पनि हुन सक्छ जसकोकारण जीव दुष्ट बन्नुका साथै शक्तिविहीन पनि बन्न जाने हुन सक्छ । त्यस्ता कुराहरूको प्राप्ति नुहँदा जीवलाई संसार तुच्छ लाग्नुका साथै शून्यताको एवं रित्तोपनको महसुस हुन जान्छ । तसर्थ यस भौतिक जगत्मा वास्तविक सुखप्राप्ति हुँदैन भन्ने कुरा जीवले बुझ्नु पर्दछ । यहाँ भौतिक सुखप्राप्ति भइहाले पनि त्यो दीर्घकालीन नभई क्षणिक एवं नश्वर हुन्छ भन्ने कुराको बोध पनि जीवहरूलाई हुनु पर्दछ । जीवात्मालाई वास्तविक सुखप्राप्ति त आफूलाई, आफ्नो मन एवं आत्मालाई चिन्नुमा छ । धर्मका बाटो अपनाएर आफ्नो निर्मल, निराकार शुद्ध चैतन्य स्वरूपको ज्ञान प्राप्ति गर्नुमा मात्र जीवात्मालाई वास्तविक सुख प्राप्ति हुने भन्दै सदैव त्यस मार्गमा जीवात्मा लाग्नुपर्ने वेदान्तीय जीवचिन्तकको काव्यात्मक अभिव्यक्ति सिग्द्यालले गरेका छन् ।

३.३.४ ब्रह्मको अंश एवं ब्रह्मस्वरूपका रूपमा जीवचिन्तनको अभिव्यक्ति

वेदान्त दर्शनले जीवलाई ब्रह्मको अंश एवं ब्रह्मस्वरूपकै रूपमा व्याख्या गरेको छ । यस दर्शनले जीव र ब्रह्मबीच ऐक्य सम्बन्ध रहेको कुरा उल्लेख गरेको छ । अविद्याको विनाश भएर सांसारिक वासनाबाट मुक्त भएपछि जीव आफ्नो वास्तविक ब्रह्मस्वरूपमा नै विलय हुन्छ । ब्रह्मतत्त्व शेषी एवं अंशी हो भने जीव शेष एवं अंश हो भन्ने कुरा वेदान्त दर्शनले बताएको छ ।जीव अविद्याको बन्धनमा बाँधिएको हुँदा उसलाई आफ्नो वास्तविक ब्रह्मस्वरूपको ज्ञान हुँदैन ।वास्तवमा पारमार्थिक रूपमा जीव र ब्रह्मबीच भिन्नता छैन ।केवल व्यावहारिक दष्टिकोणले मात्र यिनीहरूमा भिन्नता छ ।वास्तविक र अन्तिम रूपमा जीव र ब्रह्म एकै हुन् । जीवले आफ्नो वास्तविक चैतन्य स्वरूपलाई चिन्न सक्नुपर्दछ भन्ने वेदान्तीय चिन्तनको गहन अभिव्यक्ति गरी सोमनाथ सिग्द्यालले **आदर्श राघव** जस्तो उत्कृष्ट दार्शनिक महाकाव्य नेपाली साहित्यमा रचना गरेका छन् ।

वेदान्तीय जीवचिन्तनका दृष्टिले सोमनाथ सिग्द्यालको **आदर्श राघव** महाकाव्य ब्रह्मचिन्तन जत्तिकै सशक्त र प्रभावकारी रूपमा देखा परेको छ । वेदान्त दर्शनले निर्देश गरेको जीवचिन्तनसम्बन्धी मान्यतालाई महाकाव्यकार सोमनाथ सिग्द्यालले विभिन्न ढङ्गबाट प्रस्तुत गर्दै ओजपूर्ण काव्यात्मक अभिव्यक्ति गरेका छन् । जस्तै:

लिइ मद्दत जीव-सत्त्वको,
पुतली चल्दछ पञ्च-तत्त्वको ।

जब जीव दगुर्छ बाहिर,

पुतली निर्बल ढल्छ आखिर ॥

(सर्ग ५: श्लो. २७)

जब बुद्‌बुद, मेघ-मञ्जरी

बिजुली स्वप्न-विकल्पझैँ गरी ।

क्षण-नश्वर यो शरीरमा,

स्थिरता छैन कसै यथार्थमा ॥

(सर्ग ५: श्लो. २९)

महाकाव्यकार सोमनाथ सिग्द्यालले यहाँ पुतलीको बिम्बद्वारा जीवात्मालाई चिनाउँदै त्यस्तो जीवात्मा अजरामर छ भन्दै उसको शरीर क्षणिक र नश्वर रहेको वेदान्तीय जीववादी चिन्तन व्यक्त गरेका छन् । जीव भन्नु नै वास्तवमा आत्मा अर्थात् ब्रह्म हो । त्यस्तो ब्रह्मतत्त्वले जीवजीवात्माहरूको शरीरमा बास गरेको हुन्छ । त्यस्तो ब्रह्म अर्थात् आत्मातत्त्व जीवको शरीरमा भए पनि शरीरभन्दा भिन्न छ । शरीर भन्नु त केवल पञ्चमहाभूतहरूको अंश मात्र हो जुन क्षणिक र नाशवान् छ । जीवको शरीरभित्रको जीवात्मा अजर, अमर, निराकार, निर्विकार छ । जब जीवले ब्रह्मज्ञानको माध्यमबाट म आत्मा हुँ र म शरीरमा भए पनि शरीरभन्दा भिन्न छु भन्ने ज्ञान प्राप्त गर्दछ तब उसले सहजै नश्वर शरीरलाई त्यागेर आफ्नो ब्रह्ममय स्वरूपमा विलय हुन्छ । त्यस्तो जीवात्माले शरीर नश्वर एवं मृत्युमुखी छ, यो स्थिर छैन, शरीरधारी जीवात्मालाई भौतिक जगत्मा सुख भए पनि त्यो दीर्घकालीन छैन, यो त खाली सपनामा बिजुली चम्केजस्तो मात्र हो भन्ने कुराको बोध गर्दछ । यथार्थमा यो अस्थिर शरीर एवं देखिने दृश्यजगत् सत्य होइन, सत्य त आत्मा हो जुन अजरामर छ भन्ने कुराको बोध आत्मज्ञानमार्फत जीवात्माले गर्दछ र यो कुराको बोध भएपछि जीवात्मा यस्तो नश्वर एवं क्षणिक चिजलाई सहजै त्यागेर आफ्नो ब्रह्मस्वरूपमा प्राप्त भई सदैव सुखानुभूति गर्दछ भन्ने वेदान्त दर्शनको जीववादी दार्शनिक मान्यतालाई प्रस्तुत गरी काव्यकारले आफ्नो काव्यको वैचारिक पक्षलाई सशक्त तुल्याएका छन् ।

आफ्नो महाकाव्यमा वेदान्तीय जीवचिन्तनको अभिव्यक्ति गर्ने क्रममा सोमनाथ सिग्द्याल यस सांसारिक जगत्मा आवागमन गर्ने जीव अविद्या र मायाको वशमा रहेका कारण आफ्नो स्वरूपलाई पहिचान गर्न सक्तैन तर वास्तवमा त्यो जीवात्मा नै ब्रह्म हो, त्यो सर्वशक्तिमान चैतन्य सत्ताका रूपमा रहेको हुन्छ भन्ने वेदान्तीय धारणालाई काव्यमार्फत यसरी दर्शाउँछन् :

आत्माको रस दुईतर्फ नेत्रबाट
उत्रेमा, मिलि जब बन्छ पुण्य घाट ।
संसारी दिल यस तीर्थमा नुहाई,
उक्लन्छन् शुभ सुख-धाम, शुद्धि पाई ॥
(सर्ग ९: श्लो. ६)
आत्माको बल यति भन्न छैन शक्ति,
मौकामा विकसित हुन्छ पूर्ण शक्ति ।
देखिन्छन् अगि वट-बीज बिन्दुरूप,
सो हुन्छन् पछि त महातरू-स्वरूप ॥(सर्ग ९: श्लो. ६१)

भारी भव-सागरमा
जीव कुनै दिव्य शक्तिमान् हुन्छन् ।
शैल सरी उन्नत भै
जो कोशन् दूरसम्म शोभिन्छन् ॥
(सर्ग १०: श्लो. ५)

सोमनाथ सिग्द्यालले यहाँ आत्माको वास्तविक चैतन्य एवं ब्रह्मस्वरूपलाई चिनाउने क्रममा संसारजगत्लाई तीर्थ एवं भवसागरको रूपमा प्रस्तुत गरेका छन् । आत्मा अजर, अमर, सर्वशक्तिमान, अविनाशी छ । त्यस्तो आत्मातत्त्व जीवहरूको भौतिक देहमा रहेको छ । भौतिक देह एवं जगत् असत् वस्तु हो भने आत्मा सत्वस्तु हो । असत् वस्तु (भौतिक शरीर) को कुनै चिरस्थायित्व छैन र सत् वस्तुको (आत्माको) कुनै परिवर्तन नै हुँदैन (श्रीमद्भागवद्गीता २/१६ ८३) । आत्मा अजर, अमर छ, त्यो नित्य एवं शाश्वत् छ । जीवले जब आत्मालाई चिन्दछ तब उसले सांसारिक बन्धनबाट छुटकारा पाउँछ । त्यस्तो जीवात्माले संसाररूपी तीर्थबाट छुटकारा पाइ वास्तविक सुखप्राप्त गर्दछ । वास्तवमा आत्मा नै ब्रह्म हो जुन दिव्य एवं सर्वशक्तिमान रहेको छ । जीवको भैतिक शरीरमा रहँदा बरको बीउजस्तो अतिसूक्ष्म रूपमा रहे पनि वास्तवमा त्यो आत्मा बरको वृक्षझैं विशाल एवं विराट्स्वरूपका रूपमा रहेको हुन्छ । त्यस्तो आत्मातत्त्व चैतन्यस्वरूप छ । त्यो चराचर जगत्का सम्पूर्ण जीवको शरीरमा फैलिएर रहेको छ । प्रत्येक शरीरमा आत्माको एकएकवटा प्रतिरूप छ र आत्माको उपस्थितिको लक्षण व्यष्टि चेतनाको रूपमा देखा पर्दछ । यस्तो आत्माको आकार एउटा रौंको टुप्पोलाई सय

भागमा बाँडेर प्रत्येक भागलाई सय खण्डमा टुक्र्याउँदा जत्रो बाँकी रहन्छ त्यत्रै छ (शवेताश्वरतरोपनिषद् ५/९ २१२) ।यस्तो प्रकारको आत्मातत्त्व नै चराचर जगत्को चैतन्य सत्ता हो । भवसागररूपी चराचर जगत्मा रहेका सम्पूर्ण जीवहरूले आफ्नो आत्मा अथवा सर्वशक्तिमान ब्रह्मस्वरूपलाई चिनेर संसारगजत्का दु:खकष्टबाट उन्मुक्ति प्राप्त गर्नुपर्ने धारणालाई काव्यकारले यहाँ निकै कलात्मक रूपमा अभिव्यक्त गरेका छन् ।

अन्धो लोचन, कान पट्ट बहिरो, निस्पट्टो लाटो अनि,
लूलो हात, विकर्म चर्म, लगँडो गोडा रहोस् तापनि ।
धर्मा-ज्ञानमय प्रकाश-लहरी झल्के चिदाकाशमा,
सत्यासत्य रूना रूना स्फुट हुँदा, उत्रिन्छ संसारमा ॥
(सर्ग ११: श्लो. ५)

कोही ज्ञानानन्द पिई मस्त रहन्छन्,
कोही ज्ञानानन्द लिई व्यस्त रहन्छन् ।
कोही योगानन्द महाँ मग्न रहन्छन्
कोही भोगानन्दमहाँ लग्न रहन्छन् ॥
(सर्ग १२: श्लो. ४)

नाचून् गाऊन् मस्त भई जीव अनेक,
ओजस्वीले उज्वल पार्छन् नर-लोक ।
(सर्ग १२: श्लो. ६)

व्यवस्था छ दैवी, न-तिम्रो न-हाम्रो
अवस्था स्वयं हुन्छ राम्रो नराम्रो ।

नलाग्नु कुबाटो नखानु हरेस्,
भरोसा लिनु दैवको यो छ बेस ॥
(सर्ग १४: श्लो. २६)

विवेक हो सत्य देह,
आत्मा उज्ज्वल तेज हो ।
न्याय सद्धर्म हुन् बाहु,
धैर्य गाम्भीर्य पाउ हुन् ।
(सर्ग १५: श्लो. ३७)

हे नाथ ! देवात्मा !

हे माता ! पृथ्वी ! हे प्रभो !

दृढ शुद्ध छ यो आत्मा !

छैन बाँकी कुनै कर्तव्य ॥

(सर्ग १६:श्लो. ८२)

रामकथालाई विषयवस्तु बनाएर लेखिएको सोमनाथ सिग्द्यालको यस **आदर्श राघव** महाकाव्यमा रामसीतालाई ब्रह्मको रूपमा चिनाउँदै यस संसारजगत्का सारा जीवजीवात्माहरू पनि त्यही परब्रह्मकै अंश हुन् र त्यसैको उपासनाबाट मात्र तिनको मुक्ति सम्भव छ भन्ने कुरालाई निकै सुन्दर ढङ्गले व्याख्या गरिएको छ । यस संसारजगत्मा जीव एउटै मात्र छैन । चराचर जगत्मा सूर्यका किरणजस्तै जीवजीवात्माहरू हजारौं लाखौंका सङ्ख्यामा रहेका छन् । ती सबै जीवजीवात्माहरू एउटै किसिमका पनि छैनन् । परब्रह्मको सृष्टिमा व्याप्त रहेका त्यस्ता जीवात्माहरू कोही दृष्टिविहीन छन् त कोही बहिरा छन् । त्यसैगरी कोही लाटा, लुला एवं लङ्गडा पनि छन् । त्यस्ता जीवात्माहरू कोही ज्ञानानन्दमा मस्त र व्यस्त रहन्छन् । कोही योगानन्दमा मग्न रहन्छन् भने कोही भोगानन्दमा लग्न पनि छन् । ती जीवात्माहरू कोही नाच्न गाउनमा मस्त पनि रहन्छन् । यसप्रकार संसारजगत्मा जीवजीवात्माहरू अनेक किसिमका छन् । यी अनेक प्रकारका जीवजीवात्माहरू भौतिक शारीरिक रूपमा अलग-अलग वा अनेकौं भए पनि आत्मिक रूपमा एउटै वा एक छन् । आत्मिक रूपमा तिनमा भेद छैन । यी सबै जीवात्माहरू परब्रह्मकै अंश हुन् । यी सबै जीवात्माहरू पनि वास्तवमा ब्रह्म नै हुन् । अज्ञान, अविद्या र मायाको कारणले गर्दा मात्र तिनले आफ्नो वास्तविक स्वरूपलाई चिन्न सकेका छैनन् र सांसारिक विषयवासनाको भोगविलासलाई सबैथोक ठान्दै त्यसको पछि लागेका छन् । वास्तवमा यस्ता अनेकौं जीवजीवात्माहरूले धर्म र ज्ञानको मार्गमा लागि लामो साधना गरेर आफ्नो चैतन्य ब्रह्मस्वरूपलाई चिन्नु पर्दछ । हरेक जीवजीवात्माहरूले आफ्नो अन्त:करणको चैतन्याकाशमा रहेको ब्रह्मको स्वरूपको पहिचान गर्नुपर्ने र त्यसको पहिचान गरेपछि जीवात्माहरूले सांसारिक भवसागरबाट पार पाउँछन् भन्ने धारणा काव्यकारले काव्यमा अभिव्यक्त गरेका छन् । यस सारा विश्वब्रह्माण्ड एवं चराचर जगत्को मालिक दैव अर्थात् परब्रह्म हो । यस दृश्यप्रपञ्चलाई त्यसै ब्रह्मस्वरूपी चैतन्य सत्ताले चलाएको छ । यहाँका देखिने जीवनजगत् त्यसै ब्रह्मको विवर्त एवं अध्यासमात्र हो । यो नाशवान् र क्षणिक छ । त्यसैले जीवात्माले कुबाटोतर्फ नलागि आध्यात्मिक, धार्मिक मार्ग अपनाएर विवेकको प्रयोग गर्दै आफ्नो आत्माको वास्तविक स्वरूपको पहिचान गर्नतर्फ लाग्न काव्यकारले सुझाएका छन् ।

न्याय र धर्मको बाटो अपनाएर आध्यात्मिक अर्थात् ब्रह्मचिन्तनतर्फ लाग्नाले जीवात्माले आफ्नो आत्माको उज्ज्वल स्वरूपको पहिचान गर्दछन् । जीवको आफ्नो वास्तविक स्वरूपको पहिचानपछि आत्मा अर्थात् ब्रह्ममात्र शुद्ध, चैतन्य, निराकार निर्विकार एवं वास्तविक सत्ता हो र अरु सबै दृश्यजगत् र त्यससँग सम्बद्ध राख्ने सबै कुराहरू असत्य र भ्रममात्र हुन् भन्ने कुरा बोध हुन्छ । यसो गर्दा मात्र सारा संसारजगत्का जीवजीवात्माहरूले आफ्नो वास्तविक चैतन्य स्वरूपको पहिचान गरी सांसारिक दु:खकष्टका चक्रको बन्धनबाट छुटकारा पाइ मोक्षप्राप्त गरी वास्तविक आनन्दानुभूति प्राप्त गर्दछन् भन्ने वेदान्तीय गहन आध्यात्मिक दार्शनिक चिन्तनलाई काव्यकारले काव्यमार्फत अन्यन्त सुन्दर ढङ्गले व्यक्त गरी काव्यको वैचारिक पक्षलाई सशक्त तुल्याएका छन् ।

३.३.५ मुमुक्षुका रूपमा जीवचिन्तनको अभिव्यक्ति

वेदान्त दर्शनमा जीवलाई मोक्ष चाहने मुमुक्षुका रूपमा विवेचना गरिएको पाइन्छ । जीवात्माले सांसारिक विषयवासनाको भोग गरे पनि, संसारचक्रमा जतिसुकै आवागमन गरे पनि, कर्मानुसार फल भोगे पनि अन्ततोगत्वा जीव स्वयंमा मुक्ति चाहन्छ भन्ने चिन्तन वेदान्त दर्शनमा रहेको पाइन्छ । वेदान्त दर्शनले निर्देश गरेअनुसार जीवात्मालाई आत्मज्ञानद्वारा ईश्वरको उपासना गरी आफ्नो शुद्ध चैतन्य ब्रह्मस्वरूपको ज्ञान प्राप्त गरी सांसारिक दु:खकष्टका बन्धनबाट मुक्ति चाहने मुमुक्षुका रूपमा सोमनाथ सिग्द्यालले आफ्नो **आदर्श राघव** महाकाव्यमा प्रस्तुत गरेका छन् ।

सोमनाथ सिग्द्यालको यस **आदर्श राघव** महाकाव्यलाई नियाल्दा उनी एक गहन दार्शनिक महाकाव्यकारका रूपमा देखा पर्दछन् । पूर्वीय वेदान्त दर्शनका ब्रह्म, जीव र जगत्सम्बन्धी मान्यतालाई प्रस्तुत गर्ने क्रममा उनले सो दर्शनको जीवचिन्तनसम्बन्धी मान्यतालाई पनि यस काव्यमा निकै महत्त्व दिएका छन् । सिग्द्यालले यस काव्यमा संसारजगत्लाई नाट्यशाला र पिँजराको रूपमा लिँदै जीवतत्त्व त्यस्तो संसारचक्रमा आवागमन गर्दछ, सांसारिक मायामोहमा फस्दछ र पनि अन्ततोगत्वा सांसारिक बन्धनबाट ऊ मुक्त हुन चाहान्छ भन्ने वेदान्तीय चिन्तन यसरी व्यक्त गर्दछन् :

नव वेष लिँदै थरी थरी,
नट झैँ जीव भई नयाँ सरी ।
भव-नाटक - खेल खेल्दछन्
हद पूरा गरी झट्ट लुक्तछन् ॥

घटभित्र पसी थरी थरी,
भमरा झैं क्षण गुञ्जना गरी ।
सब जीव तुरून्त निस्कँदै,
लुकामारी गरी खेल्दछन् सधैँ ॥

गरि लालच तुच्छ वस्तुको,
पिँजडामा परि सप्त-धातुको

जब उम्कन पाइने भयो,
किन बस्थ्यो तब जीव-हंस यो ॥
(सर्ग ५, श्लोक २४-२६)

महाकाव्यकार सोमनाथ सिग्द्यालले यहाँ विभिन्न सुन्दर बिम्बहरूका माध्यमबाट वेदान्तीय जीवचिन्तनको गहकिलो दार्शनिक अभिव्यक्ति प्रस्तुत गरेका छन् । यहाँ 'घट' र 'पिँजडा' भनेर संसारजगत्लाई चिनाइएको छ भने 'नट', 'भमरा' र 'हंस' भनेर जीवात्मालाई चिनाइएको छ । यो संसारजगत् भनेको एक किसिमको नाट्यशालाजस्तो मात्र हो । यो क्षणिक एवं नश्वर छ । यस किसिमको जगत्मा जीवात्माहरू जन्म, मृत्यु र पुन: जन्मका चक्रमा फसेर आफ्नो कर्मअनुसार नयाँनयाँ वेष धारण गरिरहन्छन् । भवरूपी नाट्यशालामा जीवरूपी अभिनोतहरूले भवनाटक खेलिरहन्छन् । उनीहरूले यहाँ सांसारिक दु:खकष्ट भोगिरहन्छन् । जीवात्माहरू मन, बुद्धि, इन्द्रिय, शरीर आदिको बन्धनमा परेर सांसारिक विषयवासनाको भोगलिप्साका कारण संसारजगत्मा आवागमन गरिरहन्छन् । अविद्या र मायाको वशमा परेका कारण शरीर नै आत्मा हो र भौतिक सुख नै सबैथोक हो भन्ठान्ने जीवले लामो साधना र तपस्याद्वारा ब्रह्मज्ञानबाट आफ्नो वास्तविक स्वरूपको पहिचान गरेको खण्डमा उसलाई सांसारिक क्षणिकताको ज्ञान प्राप्त हुन्छ । त्यस्तो आत्मज्ञानी जीवतत्त्वले माया र अविद्यालाई परास्त गरेर संसारजगत् भ्रम हो र यस्तो जगत्मा आवागमन गरिरहनु र सांसारिक दु:ख खेपिरहनु केवल नाटकजस्तो मात्र हो, यो सबैको कारण र एकमात्र वास्तविक सत्ता त परब्रह्म हो भन्ने कुराको बोध गर्दछ । त्यस्तो आत्मज्ञानी जीवात्मामात्र शरीर र संसाररूपी बन्धनबाट पर रहेर आफ्नो ब्रह्मस्वरूपमा प्राप्त हुन्छ । यो संसार र यहाँका सम्पूर्ण जीवजीवात्माहरू पनि ब्रह्म

नै हुन् । जीवात्माको देह र देहसँग सम्बन्ध राख्ने संसारगजत् क्षणिकमात्र हो । यो सब भनेको घडाभित्रको आकाशजस्तो मात्र हो । कुनै घडा फुटेपछि त्यहाँभित्रको घटाकाश जसरी बाहिरको महाकाशमा मिल्दछ र घटाकाशको अस्तित्त्व समाप्त हुन्छ ठीक त्यसैगरी संसारजगत्मा भमराजस्तै गुञ्जन गर्ने तमाम जीवजीवात्माहरूलाई जब आफ्नो वास्तविक स्वरूपको ज्ञान हुन्छ तब उनीहरू पनि घटाकाश महाकाशमा मिलेजस्तै आफ्नो निराकार, निर्विकार, ब्रह्मस्वरूपमा विलीन हुन्छन् । ब्रह्मज्ञान प्राप्त भएपछि जीवजीवात्माहरू पिँजडारूपी नश्वर संसारका तुच्छ वस्तुहरूको, यहाँका भौतिक सुखसुविधाहरूको लालचमा फस्दैनन् । जीवात्मारूपी हंस आफ्नो वास्तविक ब्रह्मस्वरूपको ज्ञान प्राप्त भएपछि संसारजगत्रूपी माया र भ्रमको पछि नलागि आफ्नै निराकार, निर्विकार ब्रह्मस्वरूपमा विलय भएर मोक्षप्राप्त गरी सदैव आनन्दानुभूतिमा प्राप्त हुन्छ भन्ने वेदान्तीय जीवचिन्तनको खरो अभिव्यक्ति काव्यकारले आफ्नो काव्यमार्फत गरेका छन् ।

परिवर्तन काल-चक्रको,
तुलना लिन्छ कुलालचक्रको
बुध अज्ञ समान घुम्दछन्
कमिलाझैँ जसमाथि कोटियन् ॥

स्थिति एक छ आदि अन्तको
सब रङ्क क्षितिपाल सम्मको ।
जब निश्चित, म्याद पुग्दछ
तब छोडी हिँडिहाल्नुपर्दछ ॥

गृह, देह, कुटुम्ब सन्तति,
सब यहींतक हुन् भएजति ।
परको पथलाई साँवल
बल हो, निर्मल धर्म केवल ॥

(सर्ग ५. श्लो. ३४-३६)

जीवचिन्तनलाई प्रस्तुत गर्ने क्रममा सोमनाथ सिग्द्याले यहाँ चराचर जगत्का सम्पूर्ण जीवजीवात्माहरूको शरीर क्षणिक र नाशवान् छ भन्दै त्यस्तो नश्वर देहको मोहमा नपरी

चिरअविनाशी परमात्माचिन्तन गर्नुपर्ने विचार व्यक्त गरेका छन् । यो संसारजगत् परिवर्तनशील छ । कुमालेको चक्रजस्तो यस अनित्य जगत्मा जीवजीवात्माहरू कमिलाझैँ घुमिरहन्छन् । यस्तो जगत्मा जीवात्माहरू भौतिक देहको मोहमा फसेर सांसारिक दु:खकष्ट भोगिरहन्छन् । यस जगत्मा आवागमन गर्ने रङ्कदेखि राजासम्मका सबै जीवात्माहरूले सांसारिक दु:खकष्ट अवश्य भोग्नु पर्दछ । अविद्याका कारण जीवात्माले शरीर नै आत्मा हो र भौतिक सुख नै सबैथोक हो भन्ने ठान्नुका साथै गृह, देह, कुटुम्ब, सन्तति आदिलाई आफ्नो सम्झन्छ र उनीहरूको मायामोहमा फस्दछ । जीवात्माले अविद्याका कारण यस्तो ठाने पनि अन्तत: जीवको शरीर नश्वर छ, निश्चित समयपछि शरीरको आयु समाप्त हुन्छ । उसले सबै सांसारिक जगत् र नातागोतालाई यहीँ छोड्नु पर्दछ । अविनाशी, अपरिमेय र शाश्वत् जीवात्माको भौतिक शरीर नाशवान् छ (श्रीमद्भगवद्गीता २/१८ ८६) भन्ने कुराको बोध जीवात्मालाई हुनु पर्दछ । पारमार्थिक रूपमा जीव र ब्रह्मको भिन्नता छैन । केवल व्यावहारिक रूपमा मात्र ब्रह्म र जीवमा भिन्नता छ । वास्तविक वा अन्तिम रूपमा जीव र ब्रह्म एउटै हुन् । मायाको विनाश भएपछि जीवात्मा परब्रह्मा लीन हुन्छ । आत्माका लागि न कल्यै जन्म छ न मृत्यु । आत्मा कहिल्यै जन्मिएन, जन्मिदैन र जन्मिने छैन । ऊ अजन्मा छ, नित्य छ, शाश्वत र पुरातन छ । शरीर मर्दा पनि ऊ मर्दैन (श्रीमद्भागवद्गीता २/२० ८८) भन्ने कुराको बोध जीवात्मालाई भएपछि ऊ नश्वर देह र सांसारिक विषयवासनाको पछि नलागि धर्मको बाटो अपनाएर परमात्मा चिन्तनमा लागि आफ्नो शुद्ध ब्रह्मस्वरूपा प्राप्त हुन चाहान्छ भन्ने वेतान्तीय आध्यात्मिक जीववादी चिन्तन काव्यकारले यस काव्यमा अभिव्यक्त गरेका छन् ।

३.४ **निष्कर्ष**

रामकथालाई विषयवस्तु बनाएर रचना गरिएको सोमनाथ सिग्द्यालको **आदर्श राघव** महाकाव्य वेदान्त दर्शनले प्रतिपादन गरेको जीवचिन्तनका दृष्टिले अत्यन्त महत्त्वपूर्ण रहेको छ । सोमनाथ सिग्द्याललले यस महाकाव्यमा वेदान्तीय जीवचिन्तनसम्बन्धी मान्यतालाई अत्यन्त गहन रूपम प्रस्तुत गर्दै काव्यको वैचारिक पक्ष एवं महाकाव्यत्वसमेतलाई सशक्त र प्रभावकारी तुल्याएका छन् । सिग्द्याललले यस महाकाव्यमा ब्रह्म र जगत्चिन्तनसँगै जोडेर जीवचिन्तनको पनि उत्तिकै बेजोड रूपमा अभिव्यक्ति गरेका छन् । सिग्द्याललेमूलत: जीवात्मालाई पनि ब्रह्म एवं त्यसको अंशका रूपम प्रस्तुत गर्दै माया र अविद्याका कारणमात्र जीवले आफ्नो ब्रह्मस्वरूपलाई चिन्न सकेको छैन । जीवतत्त्व आत्मज्ञानद्वारा ब्रह्मको उपासना गरीआफ्नोशुद्ध एवं चैतन्य स्वरूपको ज्ञान प्राप्त गरेर सांसारिक दु:खकष्टका बन्धनबाट सदैव मुक्त हुन्छ भन्ने वेदान्तीय जीववादी चिन्तनको अभिव्यक्ति काव्यकारले काव्यमार्फत गरेका छन् । महाकाव्यकार

सिग्द्यालले विभिन्न सुन्दर बिम्बप्रतीकहरूको प्रयोग गर्दै जीव संसारजगत्मा सफर गर्ने यात्रीहो,उसले आफ्नो कर्मफल समाप्त नहुन्जेलम्म संसारजगत्मा आवागमन गरिरहुनका साथै सांसारिक दु:खकष्ट भोगिरहनुपर्दछ भन्ने चिन्तन व्यक्त गरेका छन् ।सांसारिक दु:खकष्टका चक्रबाट मुक्तहुन जीवले आफ्नो वास्तविक ब्रह्मस्वरूपको ज्ञान प्राप्त गरी मोक्षप्राप्त गर्नुपर्ने चिन्तन यस काव्यमा अभिव्यक्त भएको छ । जीवात्माले माया, मोह,शोक आदि सांसारिक बन्धनमा नपरी आफ्नो विवेकको प्रयोग गर्दै धर्मको मार्ग अपनाएर ब्रह्मसाधना गर्दा मात्र शुद्ध चैतन्यस्वरूपको ज्ञान प्राप्त हुन्छ । यस काव्यमा मूलत: जीवात्मालाई सांसारिक बन्धनबाट उन्मुक्ति चाहाने मुमुक्षुका रूपमा काव्यकारले चिनाएका छन् ।

जीवतत्त्व सांसारिक विषयवासनाको भोक्ताका रूपमा रहेको हुन्छ । त्यस्तो जीवतत्त्व कार्यअनुसारभिन्नाभिन्न उपाधिमा बाँडिएको छ । जीवतत्त्वले आफ्नो वास्तविक स्वरूपलाई चिन्न नसक्दा संसाररूपी भवसागरमा घुमिरहनुपरेको छ ।लामो साधना र ज्ञानद्वारा मात्र जीवात्माले परमात्माको तहमा पुगेर ब्रह्मसाक्षात्कार गर्दछभन्ने चिन्तन काव्यकारले काव्यमार्फत व्यक्त गरेका छन् ।संसाररूपीजगत्मा जीवजीवात्माहरू अनेकौं सङ्ख्यामा छन् ।भौतिकएवं शारीरिक रूपमा तीजीवजीवात्माहरूअनेकौँ भएपनि वास्तवमा आत्मिक रूपमा तिनीहरू एउटै हुन् । आत्मिक रूपमा एउटै ब्रह्म अर्थात्परमात्माका अंश भएकाले तिनीहरूबीच भेद छैन भन्नेचिन्तन काव्यकारको रहेको छ । जीवात्माहरूमन,बुद्धि, इन्द्रिय, शरीर आदिको बन्धनमा परेर सांसारिक विषयवासनाको भोगलिप्साका कारण जगत्मा आवागमन गरिरहन्छन् र सांसारिक दु:खकष्टका भागेदार भइरहन्छन् । अज्ञान र मायाको वशमा परेका कारण जीवात्माले शरीर नै आत्मा हो र भौतिक सुख नै सबैथोक हो भन्ने ठान्दछ । जीवात्माले साधना र तपस्याद्वारा ब्रह्मज्ञान प्राप्त गरी आफ्नो वास्तविक स्वरूप पहिचान गरेको खण्डमा मात्र उसलाई सांसारिक क्षणिकताको ज्ञान प्राप्त भएर आफ्नो वास्तविक गन्तव्यतर्फ अघि बढ्छ भन्ने वेदान्तीय जीववादी चिन्तन यसकाव्यमा अभिव्यक्त भएको छ ।चराचरजगत्का सम्पूर्ण जीवजीवात्माहरू ब्रह्म नै हुन् । जीवात्मा वास्तवमा अजर, अमर, निराकार,निर्विककार छ । पञ्चमहाभूतद्वारा निर्मित उसको देह र त्यससँग सम्बन्ध राख्ने संसारजगत्एवं सांसारिक सुखसुविधा ज्यादै क्षणिक र नश्वर छ ।जीवात्माले ब्रह्मज्ञानद्वारा म आत्मा हुँ, म शरीरभन्दाभिन्न छु भन्ने ज्ञान प्राप्त गर्दछ । आत्मज्ञानको माध्यमबाट जीवात्मालाई उसको भौतिक शरीर मृत्युन्मुखीछ, यसभौतिक जगत्मा सुखसुविधा प्राप्त भए पनि त्यो दीर्घकालीन छैन, यथार्थमा देखिने दृश्यजगत् सत्यहोइन, सत्य त आत्मा मात्र हो जुन अजरामर एवं शाश्वतछ भन्ने ज्ञान प्राप्त हुन्छ र उसले नश्वर एवंक्षणिक चिजलाई सहजै

त्याग गरी आफ्नो वास्तविक र अन्तिम गन्तव्य रहेको ब्रह्मस्वरूपमा विलीन भइ सदैव आनन्दानुभूति प्राप्त गर्दछ भन्ने ठम्याइ महाकाव्यकारको रहेको देखिन्छ ।

जीवात्माले नश्वर रविनाशी देहको मोहमा नपरी परमात्मा चिन्तनतर्फ लाग्नुपर्दछ भन्नेचिन्तन सोमनाथ सिग्द्यालले यस काव्यमा प्रस्तुत गरेका छन् । पारमार्थिक रूपमा जीव र ब्रह्मको भिन्नता छैन ।केवल व्यावहारिक रूपमा मात्र जीव र ब्रह्ममा भिन्नता छ ।वास्तविक वा अन्तिम रूपमा जीव र ब्रह्म एउटैहुन् । माया र अविद्याको विनाश भएपछि जीवात्मा आफ्नो वास्तविक ब्रह्मस्वरूपम नै विलीन हुन्छ । जीवात्मा सांसारिक विषयवासनाको भोक्ताका रूपमारहेको भए पनि संसारजगत्मा उसलाई वास्तविक सुख र आन्द प्राप्ति हुँदैन ।जीवात्मालाई वास्तविक सुख र आनन्द त आफ्नो आत्मातत्त्वलाई चिन्नुमा नै प्राप्त हुन्छ । यसप्रकार जीवतत्त्वले क्षणिक र नश्वर जगत्मा आवागमन गरी सांसारिक मायामोहमा फस्दा उसलाईवास्तविक सुख प्राप्त हुँदैन । धर्मको मार्ग अपनाएर तपस्या रसाधनाद्वारा आत्मज्ञान प्राप्त गरी आफ्नो वास्तविक गन्तव्यका रूपमा रहेको ब्रह्मस्वरूपमा विलीन हुँदा मात्र संसारजगत्का जीवजीवात्माले मोक्षप्राप्त गर्नुका साथै सदैव आनन्दनुभूति प्राप्त गर्दछन् भन्ने वेदान्तीय जीववादी चिन्तनलाई सशक्त एवं प्रभावकारी काव्यात्मक अभिव्यक्ति गरी सोमनाथ सिग्द्यालले आफ्नो काव्यको वैचारिकता एवं महाकाव्यत्वलाई उच्च दार्शनिक गरिमायुक्त तुल्याएका छन् ।

चौथो परिच्छेद

आदर्श राघव महाकाव्यमा जगत्चिन्तन

४.१ विषयपरिचय

सोमनाथ सिग्द्याल (१९४१-२०२९) द्वारा प्रसिद्ध कथावस्तुलाई आधार बनाएर रचना गरिएको **आदर्श राघव**(२००५) वैचारिक एवं दार्शनिक दृष्टिले आधुनिक नेपालीमहाकाव्य परम्पराको एक महत्त्वपूर्ण उपलब्धिका रूपमा रहेको छ ।रामसीताको कथालाई सोह्र सर्गमा विभक्त गरी रचना गरिएको सिग्द्यालको यस महाकाव्यको वैचारिक धरातल पूर्वीय वेदान्त दर्शनबाट प्रभावित रहेको छ । पूर्वीय वाङ्मयका साथै आमजनमानसमा रामायणको कथाले आजसम्म पनि पौरस्त्य दर्शनका गम्भीर दार्शनिक विषयहरूलाई सहजतापूर्वक विस्तार गर्दै आएको छ । मूलत: वाल्मीकिय रामायणलाई उपजीव्य स्रोत बनाउँदै रचना गरिएको **आदर्श राघव** महाकाव्यमा सोमनाथले पनि पूर्वीय दर्शनका विभिन्न मान्यताहरूलाईस्वत: स्फूर्तरूपमा प्रस्तुत गरेका छन् । पूर्वीय दर्शनका गहन अध्येतासमेत रहेका सोमनाथ सिग्द्यालले विशेष गरीवेदान्त दर्शनले स्थापना गरेका प्रमुख मान्यताहरू ब्रह्म, जीव र जगत्को गहन एवं सशक्त काव्यात्मक अभिव्यक्ति गरेका छन् ।

ब्रह्म र जीवसँगसँगै जगत्चिन्तन पनि वेदान्त दर्शनको एक महत्त्वपूर्ण स्थापनाका रूपमा रहेको छ । वेदान्त दर्शनले जगत्लाई ब्रह्मको माया, विवर्त एवं परिणाम मान्दै विनाशी,अनित्य, भ्रम ठानेको छ । जीवको भोग्यवस्तुका रूपमा रहेको जगत् व्यावहारिक रूपमा सत्य भए पनिपारमार्थिक रूपमा असत्य एवं मिथ्या होभन्ने मान्यता वेदान्त दर्शनको रहेको छ ।**आदर्श राघव** महाकाव्यको वैचारिक पृष्ठभूमि निर्माण गर्नमा वेदान्त दर्शनको यस किसिमको जगत्चिन्तनसम्बन्धी मान्यताको महत्त्वपूर्णभूमिका रहेको छ । अज्ञानका कारण सांसारिक बन्धनमा रहेका जीवात्मालाई जगत्को मिथ्याबोध गराएर ब्रह्मज्ञानमार्फत मोक्षको उत्तराधिकारी बनाउनु यस महाकाव्यको गूढ रहस्य एवं उद्देश्य रहेको देखिन्छ । प्रस्तुत शोधपत्रको यस चौथो परिच्छेदमा वेदान्त दर्शनले स्थापना गरेको जगत्चिन्तनको सैद्धान्तिक चर्चा गर्दै **आदर्श राघव**महाकाव्यमा त्यस कुराको दार्शनिकअभिव्यक्ति के कसरी भएको छ भन्ने कुराको अध्ययन गरिएको छ ।

४.२ वेदान्त दर्शनमा जगत्चिन्तन

वेदान्त दर्शन पूर्वीय षड्दर्शनमध्येको सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण दर्शन मानिन्छ । वेदान्तले वेदको अन्तिम भाग, वेदको सारतत्त्वलाई जनाउँछ । वेद, उपनिषद्, गीता, ब्रह्मसूत्रसम्बन्धी भाष्यग्रन्थहरूमा अभिव्यक्त भएको जीवनजगत्सम्बन्धी चिन्तन नै वेदान्त दर्शन हो । शङ्कर, रामानुज, मध्व, निम्बार्क, बल्लभाचार्यजस्ता पश्चवर्ती आचार्यहरूले वेदान्त दर्शनलाई विकास र विस्तार गरेको पाइन्छ । ब्रह्म, जीव, जगत्, माया, विद्या, अविद्या, सृष्टि, स्थिति, प्रलय, मोक्ष आदि अनेकौं विषयमा चिन्तन गर्ने क्रममा वेदान्त दर्शनमा जगत्सम्बन्धी पनि निकै महत्त्वपूर्ण चिन्तन गरिएको पाइन्छ ।यो वेदान्त दर्शनको तीन मुख्य चिन्तन (ब्रह्म, जीव र जगत्) मध्येको एक महत्त्वपूर्ण चिन्तन मानिन्छ ।

वेदान्तदर्शनमा जगत्को अस्तित्त्वसम्बन्धी विभिन्न मतहरू पाइन्छन् । यस दर्शनमा ब्रह्मलाई एकमात्र सत्यठान्दै संसार र सांसारिक वस्तुलाई अनित्य मानिएको छ । यस दर्शनका अनुसार यो दृश्यमान जगत् सत्य नभएर भ्रम हो । आत्मगत तरङ्गहरू नै तरङ्गित भएर जगत्को रूपमा देखापरेका हुन (गिरी १४०) । सांसारिक पदार्थ परिवर्तनशील भएको हुँदा यो जगत् पनि अनित्य छ भन्ने चिन्तन वेदान्त दर्शनको रहेको छ । यस दर्शनकाअनुसार परमार्थमा ब्रह्ममात्र सत्य र शाश्वत छ, बाँकी सबै जगत् अनित्य र परिवर्तनशील छ । जुन वस्तु परिवर्तनको अधीनमा हुँदैन त्यो मात्र सत्य हो । त्यसैले परिवर्तनको अधीनमा हुने दृश्यजगत् क्षणिक र नश्वर छ, अनित्य परिवर्तनशील र क्षणभङ्गुर छ भन्ने मान्यता वेदान्त दर्शनको रहेको छ । जबसम्म व्यावहारिक दृष्टिकोणबाट हेरिन्छ जगत्सत्य हो तर जब पारमार्थिक दृष्टिकोणबाट हेरिन्छ ब्रह्मबाहेक अन्य सबै पदार्थहरू मिथ्या हुन् (गिरी १४०) ।यस दर्शनकाअनुसार संसार/जगत् दुःखको सागर हो । संसारमा जन्म लिनेले सांसारिक दुःख अवश्य भोग्नुपर्दछ र दुःखको कारण अज्ञान हो भन्ने मानिन्छ । यस दर्शनकाअनुसार जीवात्माले आत्मज्ञानबाट मात्र सांसारिक दुःखलाई चिन्न सक्तछ भन्ने धारणा राखिन्छ । आचार्य शङ्करले यसजगत्लाई ब्रह्मको विवर्तठानेका छन्भने रामानुजाचार्यले यस जगत्लाई ब्रह्मको परिणाम ठानेका छन् । आचार्य शङ्कर प्रकृतिको सत्ता स्वीकार्दैनन् । उनका अनुसारसम्पूर्ण भासमान जगत् ब्रह्मकै विवर्तित रूप हो ।माटाका घडा, भाँडा वर्तन आदिविभिन्न रूप हुन्छन्तर ती वास्तवमा माटाकै रूप हुन् र अन्त्यमा ती माटामै मिल्छन् ।यहीसादृश्यबाट नै ब्रह्म मूलतत्त्वर यहीमात्र एउटा तत्त्व हो, बाँकीजगत् मिथ्या हो भन्ने शङ्करको मन्यता देखिन्छ (गडतौला ३२८) ।वेदान्त दर्शनकाअनुसारयो सारादृश्यजगत्ब्रह्मको विवर्त एवं अध्यासमात्र हो ।डोरीमा सर्पको भ्रम भएजस्तै असत्य

जगत्मा सत्यको भ्रममात्र भएको हो । यो जगत् निरन्तर परिवर्तनशील छ । जो नित्य परिवर्तनशील छ त्यो सत्य हुन सक्तैन भन्ने वेदान्त दर्शनको मान्यता रहेको छ । जसरी एउटा जादुगरले आफ्नो जादुगरीकुशलताको सहायताले बीज, बिरूवा आदि केहीनभइकन पनिफूलउत्पन्न गर्छ, वस्तुत :त्यहाँ फूलको उत्पत्ति नै भएको हुँदैन, दर्शकहरूलाई फूलको उत्पत्ति भएको भ्रममात्र परेको हुन्छ, त्यसैगरीफूलको जस्तै जगत्को पनि उत्पत्ति भएको होइन,जगत् अवास्तविक नै हो,ब्रह्ममा रहेको मायाशक्तिको कारणले ब्रह्मनै जगत्को रूपमा प्रतिभासित भएको हो (गिरी १४१) । रामानुजाचार्यका मतमा प्रकृति भोग्यवस्तु हो ।यो ईश्वरकै अंश हो ।यसलाई ब्रह्म वा ईश्वरकै परिणामका रूपमा स्वीकार गरेरसम्पूर्ण जगत्लाई ईश्वरीयदृष्टिबाट हेर्नुपर्ने दृष्टिकोण वेदान्त दर्शनमा पाइन्छ ।वेदान्त दर्शनमा ब्रह्म एकमात्र सत्यवस्तु हो र यो साराजगत् मिथ्या हो भनिएको छ । पारमार्थिक कोणबाट हेर्दा सम्पूर्ण दृश्यमान जगत् मिथ्या हो (ज्ञवाली ६५) ।

वेदान्त दर्शनमा जीवनजगत्सम्बन्धी चिन्तन गर्नेक्रममा जीव र जगत्को मूलकारण ब्रह्म हो भनिएको छ । ब्रह्मबाटै संसारको उत्पत्ति हुन्छ र ब्रह्ममैसंसार विलय हुन्छभन्ने चिन्तन यस दर्शनमा पाइन्छ । यो जगत् देखिएको मात्र हो वास्तवमा यसको अस्तित्त्व छैन । यो संसार दु:खको भुमरी र जीवको भोग्यवस्तु हो । ब्रह्मको मायाको कारणमात्र यो जगत् अस्तित्त्वमा देखिन्छ । जीवजगत्को आदिकारण ब्रह्म हो भन्ने चिन्तन यस दर्शनको रहेको छ । जसरी समुद्रमा भएका तरङ्ग, फिँज र पानीका फोकाहरू पानीभन्दा भिन्न वस्तु होइनन् त्यस्तै आत्मामा तरङ्गहरू तरङ्गित हुँदा उत्पन्न भएको विश्व आत्माभन्दा भिन्न वस्तु होइन (गिरी १४१) भन्दै जगत्लाइ ब्रह्मकै अंश, विवर्तको रूपमा यस दर्शनमा मानिएको छ ।

समग्रमा जगत्सम्बन्धी चिन्तन वेदान्त दर्शनकको एक महत्त्वपूर्ण चिन्तनका रूपमा रहेको छ । जगत्सबन्धी विमर्श गर्ने क्रममा वेदान्त दर्शनमा ब्रह्मलाई एकमात्र पारमर्थिक सत्ता स्वीकार गर्दै यस जगत्लाई मिथ्या, ब्रह्मकोविवर्त एवं परिणाम ठानिएको छ । यसदर्शनकाअनुसारजगत्अनित्य रपरिवर्तनशीलछ । यो जीवको भोग्यवस्तु हो । संसारमा जन्म लिनेले सांसारिक दु:ख अवश्य भोग्नुपर्दछ । यो संसार दु:खको भुमरीहो । यो क्षणिक, नाशवान् जगत् ब्रह्मको मायाशाक्तिको कारणले मात्र अस्तित्त्वमा देखिएको हो । जीवले यस जगत्मा जन्म लिइसकेपछि सांसारिक दु:खकष्टबाट मुक्त हुनको लागि आत्मज्ञानबाट ब्रह्मतत्त्वलाई चिन्नुपर्दछ र मोक्षको उत्तराधिकारी बन्नुपर्दछ भन्नेचिन्तन वेदान्त दर्शनको रहेको छ ।

वेदान्त दर्शनको जगत्सम्बन्धी यसकिसिमको मान्यतालाई साहित्यमा पनि कलात्मक रूपमा अभिव्यक्त गरिएको पाइन्छ । साहित्यमा यस सांसारिक जगत्लाई दु:खको सागर, भुमरी,

भवसागर, घनघोर जङ्गल आदिको रूपमा चित्रण गर्दै यो क्षणिक र नाशवान्‌छ, जीवात्माले आत्मज्ञानको माध्यमबाट यस कुराको अवगत गर्दै ब्रह्मतत्त्वलाई पहिचान गरीमोक्षप्राप्त गनुपर्दछ भन्ने चिन्तन कलात्मक रूपमा अभिव्यक्त गरिएको हुन्छ ।

४.३ आदर्श राघव महाकव्यमा जगत्‌चिन्तनको अभिव्यक्ति

वेदान्त दर्शनमा जगत्‌चिन्तसम्बन्धी मान्यताको विमर्श गरिसकेपछि **आदर्श राघव** महाकाव्यमा त्यस चिन्तनको अभिव्यक्ति के कसरी भएको छ भन्ने कुराको अध्ययन यहाँ गरिएको छ । रामोपाख्यानलाई वस्तुस्रोत बनाएर रचना गरिएको सोमनाथ सिग्द्यालको **आदर्श राघव** महाकाव्य मूलत: वेदान्त दर्शनका ब्रह्म, जीव र जगत्‌सम्बन्धी मान्यताबाट प्रभावित महाकाव्य हो । यिनै मान्यतामा टेकेर यस महाकाव्यको वैचारिक पृष्ठभूमि निर्माण भएको छ । जीवात्मालाई जगत्‌को मिथ्याबोध गराएर ब्रह्मज्ञानमार्फत मोक्षतर्फ अभिमुख गराउनु यस महाकाव्यको मूल उद्देश्य रहेको देखिन्छ ।

सोमनाथ सिग्द्यालको यस **आदर्श राघव** महाकाव्यलाई वैचारिक दृष्टिले उच्च गरिमायुक्त बनाउनमा वेदान्तीय ब्रह्म र जीवसँगसँगै जगत्‌चिन्तनको पनि महत्त्वपूर्ण भूमिका रहेको छ । सिग्द्यालले ब्रह्म र जीवसँगै जोडेर वेदान्त दर्शनले निर्देश गरेको जगत्‌चिन्तनसबन्धी मान्यताको पनि उत्तिकै बेजोड र सशक्त काव्यात्मक अभिव्यक्ति गरेका छन् । जीवको भोग्यवस्तुका रूपमा रहेको दृश्यजगत् व्यावहारिक रूपमा मात्र सत्य छ । वास्तवमा पारमार्थिक कोणबाट हेर्दा यो सत्य छैन । पारमार्थिक दृष्टिकोणअनुसार जगत् असत्य, नाशवान् क्षणभङ्गुर, विनाशी एवं अवास्तविक छ । यस चराचर जगत्‌मा रहेका जीवजीवात्माहरू अविद्या र मायाका कारणमात्र यस जगत्‌लाई वास्तविक ठानिरहेका छन् । जसले गर्दा उनीहरू जन्म र मृत्युका चक्रमा परेर सांसारिक दु:खकष्टका बन्धनमा रहेका छन् । यस किसिमको सांसारिक दु:खकष्ट भोगिरहेका जीवजीवात्माहरूलाई ब्रह्मचिन्तनमार्फत सांसारिक जगत्‌को मिथ्याबोध गराइ यस भवसागरबाट उन्मुक्त गराउनु काव्यकारको मूल उद्देश्य रहेको देखिन्छ । यसप्रकार सोमनाथ सिग्द्यालले आफ्नो महाकाव्यमा वेदान्तीय जगत्‌चिन्तनलाई विभिन्न रूपमा कलात्मक ढङ्गबाट प्रस्तुत गरेका छन् । यस कुरालाई निम्नलिखित विभिन्न शीर्षकहरूमा अध्ययन गर्ने प्रयास गरिएको छ -

४.३.१ ब्रह्मको माया, विवर्त एवं परिणामका रूपम जगत्‌चिन्तनको अभिव्यक्ति

वेदान्त दर्शनमा जगत्तत्त्वलाई ब्रह्मकै माया, विवर्त एवं परिणामका रूपमा लिइएको पाइन्छ । जगत्को आफ्नो कुनै वास्तविक अस्तित्त्व छैन । व्यावहारिक दृष्टिकोणबाट हेर्दामात्र जगत् सत्य हो तर पारमार्थिक दृष्टिकोणबाट हेर्दा ब्रह्म मात्र सत्य हो र त्यसबाहेक बाँकी सबैजगत् मिथ्या हो भन्ने चिन्तन वेदान्त दर्शनको रहेको छ । वेदान्ती आचार्यहरूले जगत्लाई ब्रह्मको माया, विवर्त एवं परिणाम ठानेको कुरालाई सोमनाथ सिग्द्यालले पनि आफ्नो **आदर्श राघव** महाकाव्यमा निकै कलात्मक र सुन्दर ढङ्गले प्रस्तुत गरेका छन् ।

संसारमा सब चराचर छन् अनित्य,
योदेखि बाहिर छ उज्ज्वल सत्य नित्य ।

धारा-प्रवाह-गति लौकिक यो चलाइ,
लाग्छन् सुधीजन अलौकिक खोजलाई ॥
(सर्ग १, श्लो. ४८)

भूलोक नै हो जग देव-लोकको,
गार्हस्थ्य हो आश्रय देव-लोकको ।
साचौं यही हो तलमाथि लोकको
आलोकको द्वार उघार्न लोकको ॥
(सर्ग २, श्लो. ८)

महाकाव्यकारले चराचरजगत्लाई अनित्य वस्तुका रूपमा चिनाउँदै जीवजीवात्माले ब्रह्मतत्त्वको साधना गरेर देवलोक प्राप्तिको मार्गतर्फ लाग्नुपर्ने चिन्तन यहाँ व्यक्त गरेका छन् । देखिने सम्पूर्ण चराचर जगत् अनित्य, नाशवान् एवं क्षणिक छ । यो वास्तवमा सत्य छैन । व्यावहारिक रूपले मात्र जगत् सत्यजस्तो प्रतीत भएको हो । वास्तविक सत्ता त अर्कै छ । त्यो सत्ता यो जगत्भन्दा पर छ । त्यो अलौकिक छ । लामो साधना र तपस्याद्वारा मात्र जीवात्माले चराचर जगत्को मालिक एवं एकमात्र पारमार्थिक सत्ताका रूपमा रहेको त्यस्तो अलौकिक ब्रह्मलाई पहिचान गर्न सक्दछ । त्यस्ता आत्मज्ञानी जीवात्मालाई यहाँ सुधीजन भनेर चिनाइएको छ । त्यस्ता सुधीजनहरूले मात्र यस चराचर जगत्को सृष्टिकर्ता एवं यसलाई धाराप्रवाह गतिमा चलायनमान बनाउने त्यही ब्रह्म हो भन्ने कुराको बोध गर्दछन् । यो जगत् अर्थात् भूलोक जीवात्माको भोग्यवस्तुका साथै आश्रयस्थलका रूपमा रहेको छ । जीवले यसै जगत्मा आवागमन गर्दछ र जीवनयापन गर्ने क्रममा सांसारिक दुःखकष्ट भोग्दछ । माया र अविद्याका कारण सांसारिक बन्धनमा रहेको जीवात्माले यसै लोकमा नै ब्रह्मसाधना गरी माया

र अविद्यालाई चिर्दै देवलोक अर्थात् ब्रह्मलोक प्राप्त गर्न सक्तछन् भन्ने चिन्तन काव्यकारको रहेको छ । यस लोक अर्थात् जगत्मा नै ब्रह्मसाधनामार्फत सांसारिक नश्वरता एवं आत्मातत्त्वको बोध गर्दै जीवतत्त्व मोक्षको उत्तराधिकारी बन्दछ र विवेकशील जीवात्मा सदैव ब्रह्मप्राप्तिको उज्यालो मार्गतर्फ प्रयत्नशील रहन्छ भन्ने वेदान्तीय दार्शनिक चिन्तनको कलात्मक अभिव्यक्ति काव्यकार काव्यमार्फत गर्दछन् ।

रङ्ग बदल्दै बन्दा
संसाराकाश वद-रङ्ग ।
पार्दछ वज्र गिराई
गिरिको पनि अङ्ग भरिभङ्ग ॥

खप्न सकिन्नन् शठले
संसारी चक्रका फन्का ।
नयन गराई तिरिमिरी,
दिलाउँछन् कानमा रन्का ॥

इन्द्रिय रन्फनिनाले
विवेक-पथ छोपिँदा टम्म ।
देख्तछ मूर्ख धमीलो
स्वप्न शरच्चन्द्रिका-सम्म ॥
(सर्ग १६, श्लो. ४-६)

सोमनाथ सिग्द्यालले यहाँ जगत्चिन्तनको विस्तारपूर्वक व्याख्या गरेका छन् । वास्तवमा संसार क्षणिक छ, यो विनाशी छ । त्यसैगरी संसारसँग जोडिएको सबै भौतिक सुखसुविधा पनि क्षणिकमात्र हो । यस जगत्मा कुनै पनि चिज अविनाशी छैन । जीवात्माको भौतिक देहदेखि लिएर जगत्मा देखिने हिमाल, पहाड आदि सबै नाशवान् छ । वास्तवमा यो सत्य छैन । यस्तो नाशवान् संसारजगत् दुःखको सागर र भुमरीका रूपमा रहेको छ । तर मूर्ख जीवात्माहरूलाई सांसारिक क्षणिकताको बोध हुँदैन । वास्तविक सत्ता म हुँ, म नै ब्रह्म हुँ, म अजरामर छु, मेरो देह र सांसारिकता भन्ने कुरा केवल भ्रममात्र हो यो अनित्य छ भन्ने कुरा उनीहरूले बुझ्दैनन् । त्यस्ता मूर्ख जीवहरू देह नै आत्मा हो र भौतिक सुख नै सबैथोक हो भन्ने ठान्दछन्, जसका कारण उनीहरू सांसारिक दुःखकष्टका चक्रमा सहन र उम्किन नसक्ने गरी फस्दछन् ।

मायाको प्रभावमा रहेका त्यस्ता जीवात्माहरू सांसारिक माया मोहको कारण दु:खका भुमरीमा नराम्ररी जाकिन्छन् र आँखा तिरमिराउने गरी, कानमा रन्का अर्थात् रिँगटा लाग्ने गरी सांसारिक दु:ख भोग्दछन् । यस्ता जीवात्माहरूले जबसमम्म मायाको प्रभावमा रहेर सांसारिक सुखलाई नै सबैथोक ठानेर त्यसको पछि लागिरहन्छन् त्यस बेलासम्म उनीहरू न त जगत्को अवास्तविकतालाई बुझ्न सक्छन् न त ब्रह्मको वास्तविक स्वरूपलाई नै जान्न सक्छन् । इन्द्रियको वशमा रहेका कारण आफ्नो वास्तविक स्वरूपलाई पहिचान गर्नेतर्फ नलागि सांसारिक सुखसुविधाको पछि लाग्दा उनीहरूलाई सांसारिक दु:खले जब कठोर प्रहार गर्छ तब उनीहरू संसार धमिलो देख्छन् । त्यसबेला उनीहरू शरद्को चम्किलो चन्द्रमालाई पनि मधुरो देख्छन् भन्ने चिन्तन काव्यकारको रहेको छ । यसो हुँदा सांसारिक दु:खबाट छुटकारा पाउन माया र अविद्यालाई चिरेर आफ्नो ब्रह्मस्वरूपलाई चिन्नतर्फ लाग्नुपर्दछ भन्ने चिन्तन काव्यकार काव्यमा अभिव्यक्त गर्दछन् ।

सोमनाथ सिग्द्यालले आफ्नो यस काव्यमा वेदान्त दर्शनका प्रमुख मान्यताका रूपमा रहेका ब्रह्म र जीवसँगसँगै जगत्चिन्तनको पनि सशक्त रूपमा काव्यात्मक अभिव्यक्ति गरी काव्यको वैचारिक दार्शनिक पक्षलाई बेजोड र प्रभावकारी तुल्याएका छन् । ब्रह्मको माया, विवर्त एवं परिणामका रूपमा रहेको संसारजगत् अनेकौं किसिमका सांसारिक दुख:कष्टहरूले भरिएको छ । जीवात्माले यस जगत्मा ब्रह्मसाधना गरी जगत्को मिथ्याबोध गर्दै आफ्नो वास्तविक ब्रह्मस्वरूपमा एकाकार हुँदामात्र उसलाई वास्तविक आनन्दप्राप्ति हुन्छ भन्ने चिन्तनको काव्यात्मक अभिव्यक्ति काव्यकार काव्यमार्फत यसरी अभिव्यक्त गर्दछन् :

सुख दु:ख कर्म-फल हुन्,
यिनले भरिलो छ संसार ।
आत्मालाई सम्हाल्ने
बाटो हो धैर्य सु-विचार ॥

ठानिन्छ वासनाले
घनसार-समान संसार ।
हो, फुङ्ग भइ उड्दा
आखिरमा हुन्छ नि:सार ॥

वर्षाउने असार,
स्थिर-सुन्दर-वर्ण बेसार ।
घनसार पनि छ उल्टो,
यस्तै संसार नि:सार ॥

संयुक्त पञ्च-तत्त्व
प्रपञ्च हो पञ्चले भन्छन् ।
स्थिर-सत्व-तत्त्ववेत्ता
नश्वर निस्तत्त्व नै देख्छन् ॥

क्षरमा आकार भरे
संसार क्षीर-सागर हो ।
ईश्वरको योग गरे,
बन्छ यही क्षीर-सागर हो ॥

धैर्य गरेर सम्हाली
हृदय, लिएर परमात्मामा ।

सन्मार्गको प्रभामा
लिनुपर्दछ शान्ति आत्मामा ॥
(सर्ग १६: श्लो. ४५-५०)

सोमनाथ सिग्द्यालले जगत्‌चिन्तनसम्बन्धी मान्यताको प्रस्तुति गर्ने क्रममा काव्यमा संसारगजत्‌लाई सुखदु:खले भरिपूर्ण ठानेका छन् । यस जगत्‌मा जीवात्माले आफ्नो कर्मानुसारको फल भोग गर्दछन् । शुभ कर्म गर्ने जीवले शुभ फल भोग गर्छन् भने अशुभ कर्म गर्नेले अशुभ नै फल भोग्दछन् । परमात्माले जीवलाई उनीहरूको कर्मअनुसारको फल प्रदान गर्दछ । आफ्ना सम्पूर्ण कर्मको फलदाता ईश्वर हो भन्ने सम्झेर सारा कर्म ईश्वरमा समर्पण गर्दै भगवद्‌भक्तितर्फ लाग्नाले जीवात्माले यस जगत्‌मा जस्तोसुकै दु:ख आइपर्दा पनि आफूलाई सम्हाल्न सक्दछ भन्ने चिन्तन काव्यकारको रहेको छ । वास्तविक रूपमा यो जगत् सत्य

छैन । यो देखिने जगत् व्यावहारिक रूपमा जतिसुकै राम्रो र वास्तविकजस्तो लागे पनि यथार्थमा यो डोरीलाई सर्प ठानेजस्तै भ्रममात्र हो । भौतिक सुखलाई सबैथोक ठानेर सांसारिक विषयवासनाको पछि लाग्दा जीवलाई कहिल्यै पनि साँचो सुख प्राप्ति हुँदैन । अन्ततोगत्वा यो संसार नि:सार अर्थात् कुनै सार नभएको छ । यो दृश्यमान जगत् मिथ्या हो रब्रह्म नै वास्तविक सत्य हो । केवल मायाको कारणले ब्रह्म जगत्को रूपमा प्रतिभासित भइरहेको छ । मायाको वशमा परेका कारण जीवहरू ब्रह्मलाई ब्रह्मको रूपमा चिन्न सकिरहेका छैनन् । पञ्चतत्त्वले बनेको भौतिक देह र जगत्को पछि लाग्दा उनीहरूलाई दृश्यप्रपञ्चको मिथ्याबोध भइरहेको छैन । यो संसार विनाशी छ । केवल ब्रह्मज्ञानी जीवात्माहरूमात्र सांसारिक क्षणिकता र नश्वरताको बोध गर्न सक्दछन् । सांसारिक क्षणिकता एवं मिथ्याबोध गर्नको लागि ईश्वरचिन्तनतर्फ लाग्नुपर्दछ भन्ने चिन्तन काव्यकारको रहेको छ । वास्तवमा जीव नै ब्रह्म हो । जीवको अन्त: हृदयमा नै ब्रह्म छ । ब्रह्मशक्ति एक छ । एकै ब्रह्मशक्तिद्वारा नै सम्पूर्ण विश्वप्रपञ्च परिचालित छ । ब्रह्मज्ञान नै सर्वोच्च ज्ञान हो । संसारजगत्मा जीवहरूले जतिसुकै धन प्राप्त गरे पनि ब्रह्मज्ञानको प्राप्तिविना उनीहरूको जीवन अपूर्ण छ । जीवले आफ्नो अन्त:हृदयमा रहेको रहस्य अर्थात्ब्रह्मचिन्तनतर्फ लाग्नु पर्दछ । ब्रह्म सत्यम् जगत् मिथ्याको अर्थ जीवले सम्झिनु पर्दछ । जीवात्माले ब्रह्मप्राप्ति गर्न कहीँ जानु पर्दैन । ईश्वर सम्पूर्ण चराचर जगत्का कणकणमा व्याप्त छ । जीव जहाँ छ त्यहीँ ब्रह्म छ । जीवको अन्त:हृदयमा ईश्वर छ । जीव जहाँ छ त्यहीँबाट उसले ब्रह्मसाधना गरेर ब्रह्म अर्थात ईश्वर प्राप्ति गर्न सक्दछ । जीवात्माहरूले जगत्को परित्याग गर्ने होइन यसै जगत्मा रहेर आफ्नो अन्त: हृदयमा रहेकोब्रह्मको पहिचान गरी यो दृश्यजगत् क्षणिक, नाशवान् रहेको ज्ञान प्राप्त गर्नु पर्दछ भन्ने चिन्तन काव्यकारको रहेको छ । यसरी सांसारिकतातिर अभिमुख भएको जीवात्मालाई उसको वास्तविक ब्रह्मस्वरूपको ज्ञानद्वारा जगत्को मिथ्याबोध गराई परमपद अर्थात् मोक्षप्राप्त गर्न अभिप्रेरित गर्नु नै यस काव्यको मुख्य वैचारिक एवं दार्शनिक चिन्तन रहेको देखिन्छ ।

४.३.२ विनाशी, परिवर्तनशील, क्षणभङ्गुर, अनित्य र भ्रमात्मक वस्तुका रूपमा जगत्चिन्तनको अभिव्यक्ति

वेदान्त दर्शनले जगत्लाई विनाशी, परिवर्तनशील, क्षणभङ्गुर, अनित्य एवं भ्रमात्मक वस्तुका रूपमा चित्रण गरेको पाइन्छ । यस दर्शनमा ब्रह्मलाई एकमात्र सत्य ठान्दै संसार र सांसारिक वस्तुलाई अनित्य मानिन्छ । दृश्यमान जगत् सत्य नभएर भ्रम हो । यो सारा दृश्यजगत् ब्रह्मको विवर्त एवं अध्यासमात्र हो । डोरीमा सर्पको भ्रम भएजस्तै असत्य जगत्मा

सत्यको भ्रममात्र भएको हो । सांसारिक पदार्थ परिवर्तनशील भएको हुँदा यो जगत् पनि अनित्य छ भन्ने चिन्तन वेदान्त दर्शनमा रहेको छ । यस दर्शनकाअनुसार परमार्थमा ब्रह्ममात्र सत्य र शाश्वत छ, बाँकी सबै जगत् अनित्य, क्षणभङ्गुर र परिवर्तनशील छ । परिवर्तनको अधीनमा रहेको दृश्यजगत् भ्रमात्मक, नश्वर, परिर्वनशील एवं क्षणभङ्गुर छ भन्ने वेदान्तीय जगत्चिन्तनसम्बन्धी मान्यताको गहन अभिव्यक्ति गरी सोमनाथ सिग्द्यालले नेपालीमा **आदर्श राघव** जस्तो दार्शनिक महाकाव्य रचना गरेका छन् ।

सीधा भएर कहिले, कहिले त वक्र,
घुम्दो रहेछ नअडी दृढ कर्म-चक्र ।
संस्कारसाथ यसको, सुख दु:ख शोक
बोकेर माथि तल गर्छ अशेष लोक ॥

कर्मानुसार बहुधा बदलेर हाल,
चल्दो रहेछ सब लोक विचित्र चाल ।
देखाउँदो छ चटकी नट-तुल्य काल
संसार-रङ्ग भर अद्‌भुत इन्द्रजाल ॥

नाना थरी रङ भरी यस विश्वभित्र
संसार-चित्र-पट बन्छ बडो विचित्र ।
छाया प्रकाश तकको बदलेर काया,
पाया जमाउँछ यहाँ बहुरूप माया ॥
(सर्ग १, श्लो. ४५-४७)

सोमनाथ सिग्द्यालले यहाँ संसार परिवर्तनशील छ, परिवर्तनको अधीनमा रहेको संसारजगत् ईश्वरको मायारूप हो भन्ने चिन्तन व्यक्त गरेका छन् । यो जगत् स्थिर छैन । कहिले सीधा त कहिले वक्र भएर यो जगत् घुमिरहन्छ । यस्तो परिवर्तनशील संसारजगत्मा जीवात्माले जन्म र मृत्युका बन्धनमा परेर सांसारिक दु:ख, कष्ट, शोकजस्ता कुराहरू भोगिरहनु पर्दछ । यो संसार विचित्रको छ । यहाँ जीवात्माले आफ्नो कर्मअनुसार सुखदु:खफल भोग्नु पर्दछ भन्दै काव्यकारले जगत्लाई रङ्गमञ्च र जादुको रूपमा प्रस्तुत गरेका छन् । यो जगत् रङ्गशाला हो । ईश्वरले आफ्नो मायाशक्तिको सहायताबाट संसारको सृष्टि गर्दछ । जसरी

जादुगरले आफ्नो जादुको छडीबाट जादुको खेल खेलाउँछ, त्यसैगरी ईश्वरले पनि आफ्नो मायारूपी जादुको छडीबाट संसार सृष्टिको खेल खेल्दछ (सिंह एवं सिंह ४८३) भन्ने चिन्तन व्यक्त गर्दै संसाररूपी रङ्गशालालाई ईश्वरीय जादुगरी शक्तिका रूपमा काव्यकारले चिनाएका छन् । ईश्वरको जादुगरी एवं मायाशक्तिको रूपमा रहेको यस्तो विचित्रको जगत्मा जीवतत्त्वले भौतिक देह र सांसारिक बन्धनमा परेर अनेकौं किसिमका दुःखकष्टका खेल खेल्नु पर्दछ भन्ने कुरालाई कलात्मक ढङ्गबाट काव्यकारले अभिव्यक्त गरेका छन् ।

सोमनाथ सिग्द्यालको यस **आदर्श राघव** महाकाव्यलाई गहिरिएर नियाल्दा यो नेपाली साहित्यको एक उच्च दार्शनिक गरिमायुक्त काव्यको रूपमा देखा पर्दछ । वेदान्त दर्शनले निर्देश गरेका ब्रह्म, जीव र जगत्सम्बन्धी चिन्तनको गहन अभिव्यक्तिले यस काव्यको वैचारिक पक्ष ओजपूर्ण बनेको छ । ब्रह्म एकमात्र सत्य हो । सम्पूर्ण चराचरजगत्लाई चलायनमान बनाउने त्यो ब्रह्म शुद्ध चैतन्य सत्ताको रूपमा रहेको छ । त्यसका अलावा बाँकी दृश्यप्रपञ्च सबै मिथ्या हो । जीवात्माले त्यस्तो ब्रह्मसत्ताको पहिचान गर्न सक्नु पर्दछ भन्ने वेदान्तीय चिन्तनलाई काव्यकार काव्यमार्फत यसरी अभिव्यक्त गर्दछन्-

सरस विरस फूर्तिला र ढीला,
नव नव जीवनका चलाइ लीला ।
फनन घुमिरहन्छ काल-चक्र,
शिथिल भई पछि लिन्छ चाल वक्र ॥

नजर र करमा लिँदा रसीला,
पछि पछि दाँत कुँड्याउने अमीला ।
कति कति फल हुन् भवाटवीमा,
यति उति भन्न सकिन्न, छैन सीमा ॥
(सर्ग ४, श्लो. ३-४)
आभा छाया, अमृत जहर, ज्योति गाढान्धकार
मैत्री हिंसा, दिवस, रजनी, ज्ञान अज्ञान-भार ।
राग द्वेष, प्रकृति विकृति, स्वस्थता व्याधि, यस्तै
मिल्नाले भो, शुभ अशुभको लोक यो चीत्रजस्तै ॥(सर्ग ७, श्लो. ८)

बदल्दो छ यो कालले धूप छाया,
यसैले त मानिन्छ संसार माया ।
सबै कालको खेल दैवी रहेछ,
वराल्ने उकाल्ने उही नै रहेछ ॥
(सर्ग १४, श्लो. २५)

सम्पूर्ण दृश्यप्रपञ्च ब्रह्मको भ्रमात्मक प्रतीति हो भन्ने कुरालाई काव्यकारले यहाँ सुन्दर ढङ्गले प्रस्तुत गरेका छन् । यस चराचर जगत्को रचयिता ब्रह्म हो । आफ्नो मायाशक्तिबाट ब्रह्मले जगत्को रचना गर्दछ । यसको रक्षक एवं प्रलयकर्ता पनि ब्रह्म नै हो । ब्रह्मको मायाका रूपमा रहेको यो जगत् सरस पनि छ र विरस पनि छ । यो चराचर जगत् ब्रह्मज्ञानी जीवात्माका लागि रसिलो र मीठो छ किनभने उनीहरूले यसै जगत्मा रहेर साधना गरीब्रह्मज्ञान हासिल गर्दछन्, ब्रह्मलाई चिन्दछन् । अज्ञानी जीवजीवात्माहरूका लागि सांसारिक दु:खकष्ट भोग्नुपर्दा यो जगत् नमीठो र अमिलो पनि छ । यस जगत्मा नयाँ नयाँ जीवजीवात्माहरू आउने जाने क्रम चलिरहन्छ ।स्वयंमा जगत् पनि स्थिर छैन । यो चलायमान, गतिशील र परिवर्तनशील छ । यहाँ कति जीवात्माहरू साधनाद्वारा आफ्नो ब्रह्मस्वरूपलाई पहिचान गरी जगत्को मिथ्याबोध गरेर मोक्ष प्राप्त गर्दछन् भने कति जीवजीवात्माहरू ब्रह्म अर्थात् वेदान्तीय ज्ञानको अभावका कारण सांसारिक बन्धनमा परेर जन्म, मृत्यु र पुन:जन्मका अनेकौं दु:खकष्ट भोगिरहन्छन् । जीवात्माले जगत्मा आफ्नो कर्मअनुसारको फल अवश्य पनि भोग्नु पर्दछ । उनीहरूको कर्म र प्रारब्धअनुसारको फल ईश्वरले भोगाएरै छोड्दछन् । त्यो कसैले मेटाएर मेटिँदैन । ईश्वरको मायारूपी यो जगत् बडो विचित्रको छ । यहाँ कतै आभा छ त कतै छाया छ । कतै अमृत छ त कतै जहर पनि छ । कतै उज्यालो छ त कतै अन्धकार छ । यस जगत्मा जीवजीवात्माहरूबीच कथै मैत्रीभाव छ त कतै हिंसाभाव पनि रहेको छ । यहाँ कतै दिन छ त कतै रात छ । यहाँ कोही जीवात्माहरू ज्ञानी छन् त कोही ज्ञानको अभावमा अनेकौँ सांसारिक दु:खकष्ट भोगिरहेका छन् । यहाँ राग-द्वेष, प्रकृति-विकृतिजस्ता प्रशस्त द्विचर विरोधहरू छन् । यस चराचर जगत्मा कहीँ पूर्ण स्वस्थता छ त कहीं रोगव्याधिले ग्रसित पारेको छ । यस किसिमका शुभ अशुभ कुराहरूको व्याप्तिका कारण यो चराचर जगत् चित्रजस्तै देखिने गर्दछ भन्ने मत काव्यकारको रहेको छ । यो जगत् अनेकौं किसिका विषमताहरूले भरिपूर्ण छ । यो सबैको कारण भनेको ब्रह्म हो । यो संसार त्यसै ब्रह्मको माया हो । संसारजगत्मा देखिने सबै शुभ-अशुभ कुराहरूको कारण ब्रह्म हो । यो जगत् र यहाँका जीवजीवात्माको पालनकर्ता र अन्तिम आश्रय पनि त्यही ब्रह्म हो । यो सबै

दृश्यप्रपञ्च र यहाँ देखिने सबै शुभअशुभ कुराहरू पनि त्यही ब्रह्मको भ्रमात्मक प्रतीति हो । यस सम्पूर्ण दृश्यप्रपञ्च र जीवजीवात्माको आदिकारण र अन्तिम आश्रयस्थल ब्रह्म हो । यी जगत्मा देखिने यावत् कुराहरू भ्रममात्र हुन् भन्ने वेदान्तीय चिन्तनको अभिव्यक्ति गरी काव्यकारले आफ्नो काव्यको वैचारिकतालाई उच्च दार्शनिक गरिमा प्रदान गरेका छन् ।

४.३.३ **दु:खको भुमरीका रूपमा जगत्चिन्तनको अभिव्यक्ति**

वेदान्त दर्शनमा जगत्लाई दु:खको भुमरी एवं भवसागरका रूपमा चित्रण गरिएको पाइन्छ । संसारमा जन्म लिनेले सांसारिक दु:खकष्टहरू अवश्य भोग्नुपर्दछ । यस जगत्मा आवागमन गर्ने जीवतत्त्वले आफ्नो वास्तविक ब्रह्मस्वरूपलाई चिन्न नसक्दा उसले अनेक किसिमका दु:खकष्टहरू यस सांसारिक जगत्मा भोग्नुपर्दछ । सांसारिक दु:खकष्टका जञ्जालबाट छुटकारा एवं मुक्ति पाउन जीवात्माले आत्मज्ञानद्वारा ब्रह्मतत्त्वलाई चिन्न सक्नुपर्दछ भन्ने धारणा यस दर्शनले राखेको पाइन्छ । यसप्रकार क्षणिक र नश्वर जगत् दु:खको भुमरीका रूपमा रहेको छ भन्ने वेदान्तीय चिन्तनलाई सोमनाथ सिग्द्यालले आफ्नो **आदर्श राघव** महाकाव्यमा कलात्मक रूपमा अभिव्यक्त गरेका छन् ।

सिग्द्यालले **आदर्श राघव** महाकाव्यमा संसारलाइ दु:खको भुमरीका रूपमा लिँदै संसारमा जन्म लिनेले सांसारिक दु:खकष्ट अनिवार्य रूपमा भोग्नै पर्दछ भन्ने वेदान्तीय जगत्चिन्तन अभिव्यक्त गरेका छन् । अरु त परै जाओस् राजा दशरथजस्ता भौतिक सुखसुविधाले सम्पन्नशाली व्यक्तिले पनि सांसारिक दु:खको अनुभूति गर्नु पर्दछ । त्यस्ता सम्पन्न व्यक्तिहरूले पनि सांसारिक दु:खकष्टको भागेदार बन्दै अन्ततोगत्वा सांसारिक नश्वरता एवं क्षणिकताको बोध गर्नु पर्दछ भन्ने चिन्तन काव्यकार काव्यमार्फतयसरी अभिव्यक्त गर्दछन् :

संसार षड्रस भरेर भई तयार
आस्वाद दिन्छ बहुधा समयानुसार ।
आनन्दमा पनि मिसाउँछ दु:ख केही,
जेले झसङ्ग भइ भित्र पिरिन्छ देही ॥

यहाँ रहेनछ कहीं सुख सोह्र आना,
जाहाँतहीं कम कुनै न कुनै छ बाना ।

साम्राज्यको पद समेत रहेन पूर्ण,
निःशेष विश्व रचिएछ यसै अपूर्ण ॥
(सर्ग १, श्लो. ४३-४४)

सोमनाथ सिग्द्यालले यहाँ संसारगजत्लाई दुःखको भुमरीका रूपमा व्याख्या गरेका छन् । संसारजगत्को कुनै पनि कुनामा सुख छैन । यस संसारजगत्मा जीवले जतिसुकै भौतिक सम्पन्नता हासिल गरे पनि उसलाई सांसारिक दुःखले कुनै न कुनै रूपमा पछ्याई नै रहेको हुन्छ । अयोध्याका प्रसिद्ध सूर्यवंशी राजा दशरथ जसलाई भौतिक सुखसम्पन्नताको कुनै कमी छैन, त्यस्ता व्यक्तिहरूलाई पनि संसारमा दुःख आइपर्छ । भौतिक सुखसुविधामा जतिसुकै रमाए पनि अन्ततः त्यो सम्पन्नता केवल क्षणभङ्गुर मात्र हो । क्षणिक सुखसुविधामा रमाउँदा एकैछिन त्यो गुलियो जस्तो लागे पनि दुःखका अमिला, तीता, पीरा, नुनिला र टर्रा रसहरूले जीवलाई समय समयमा पछ्याई नै रहेका हुन्छन् । परमात्माको सृष्टिका रूपमा रहेको यस जगत्मा आनन्दभित्र पनि दुःख छ र त्यसले जीवलाई पिरोलिरहन्छ । राजा दशरथले भौतिक सम्पन्नता हासिल गरे पनि सन्तानको अभाव हुँदा यस जगत्मा दुःखको अनुभूति गर्दछन् । पर्याप्त भौतिक सम्पन्नतामा पनि उनी सुखको अनुभूति गर्दैनन् । त्यसैगरी संसारमा कहीँ पनि सुख नभएको महसुस गर्दै जगत्लाई अपूर्ण ठान्न पुग्दछन् र आफू चक्रवर्ती राजा हुनुको सार्थकता पनि देख्दैनन् । यो संसार दुःखैदुःखले भरिएको छ । यहाँ जतिसुकै भौतिक सम्पन्नता प्राप्त भए पनि त्यो क्षणिक चमत्कारजस्तो मात्र हो । यस संसारजगत्मा जीवलाई वास्तविक दुःखको प्राप्ति कहीँ कतै हुँदैन भन्ने चिन्तनलाई काव्यकारले सुन्दर ढङ्गले व्यक्त गरेका छन् ।

जगत्चिन्तनकै अभिव्यक्तिका क्रममा यो संसारजगत् दुःखैदुःको सागर हो, यो दुःखैदुःखले भरिएको छ भन्ने कुरालाई काव्यको सोह्रौं सर्गको 'लक्ष्मणको विषाद' उपशीर्षकमा यसरी व्यक्त गर्दछन् :

"संसार देख्छु यस्तो,
बनेछ यो वज्रकै जस्तो ।
आघात गऱ्यो कस्तो,
नौनीमा वञ्चरोजस्तो ॥

आहा ! रात बितायौँ,
दिन भो भनी उफ्रने लोक ।
हा ! हा ! फेरि निशाले,

हा ! हा ! गरी भोग्दछन् शोक ॥

अन्ध गूहाबाट रूँदै,
निस्केका जीव विचराको ।
जीवन गोरेटोमा,
लाउँछ दुर्दैवले राँको ॥

देखी यस्तै जर्जर
दुःखाकुल तुच्छ संसार ।
त्यागी, निवृत्ति-पथमा
लागी पहिल्याउँछन् सार" ॥
(सर्ग १६, श्लो. ३२-३५)

संसारजगत् दुःखकष्टले भरिएको छ भन्ने वेदान्तीय चिन्तनलाई काव्यकारले यहाँ अत्यन्त सुन्दर ढङ्गमा अभिव्यक्त गरेका छन् । यहाँ भगवान् रामचन्द्रका भाइ लक्ष्मणले पनि संसारलाई दुःखकष्टले भरिपूर्ण देखेका छन् । काव्यकारले यहाँ सांसारिक दुःखकष्टलाई वज्र र नौनीमा प्रहार गरिएको बञ्चरोसँग तुलना गरेका छन् । सांसारिक दुःखकष्टरूले संसारका जीवात्मालाइ बज्र र बञ्चरोलेझैँ प्रहार गर्दछन् । यस जगत्मा जीवहरू अँध्यारो रात बितायौँ भनेर फुरूङ्ग त हुन्छन् तर फेरि पनि तिनीहरूलाई अँध्यारो निशाले छोपिहाल्छ । तिनीहरूले यस जगत्मा अनेकौँ किसिमका दुःखकष्टहरू भोगि नै रहन्छन् । संसारलाई अँध्यारो गुफाको रूपमा व्याख्या गर्दै जीवात्माहरूको जीवनमा सांसारिक दुःखकष्ट घुमिरहन्छ भन्ने चिन्तन काव्यकारले व्यक्त गरेका छन् । सुख भन्ने कुरा त क्षणिक मात्र हो वास्तवमा संसार त अनेकौँ किसिमका दुःखकष्टहरूले भरिपूर्ण छ । यो संसारजगत् आध्यात्मिक, आधिदैविक र आधिभौतिक जस्ता दुःखहरूका कारण दुःखमय बन्न पुगेको छ । यस संसारमा जन्म लिनेले सांसारिक दुःखकष्ट अनिवार्य रूपमा भोग्नै पर्दछ । दुःखकष्टले भरिएको यस्तो जर्जर र तुच्छ सांसारिक बन्धनबाट उन्मुक्ति पाउनको लागि जीवात्माले मोक्ष अर्थात् निवृत्तिपथमा लाग्नु पर्दछ भन्ने चिन्तन काव्यकारले अभिव्यक्त गरेका छन् । निवृत्तिमार्गमा लाग्नाले जीवात्मले ब्रह्म चेतना, आत्मा एवं एकमात्र पारमार्थिक सत्ता हो, यो जगत्प्रपञ्च जो हामी देखिरहेका छौँ त्यो मिथ्या हो भन्ने कुरा जान्दछ । सुनका अनेकौँ गहनाहरू भए पनि ती त्यसका विभिन्न रूप हुन् वास्तवमा सत्य सुन हो । माटाका भाँडा सत्य होइनन् माटो सत्य हो । त्यसैगरी ब्रह्ममात्र वास्तविक सत्य

हो । जगत्प्रपञ्चको सृष्टि ब्रह्मबाटै भएको हो, यो वास्तविक होइन । वास्तविक सत्य त ब्रह्म हो त्यो नित्य छ भन्ने कुरा जीवात्माले निवृत्तिमार्गमा लागेर पहिल्याउँछन् र सांसारिक बन्धनबाट सदैव छुटकारा पाउँछन् भन्ने वेदान्तीय दार्शनिक चिन्तनको काव्यात्मक अभिव्यक्ति काव्यकारले गरेका छन् ।

४.३.४ जीवको भोग्यवस्तुका रूपमा जगत्चिन्तनको अभिव्यक्ति

वेदान्त दर्शनले प्रकृति अर्थात् चराचरजगत्लाई जीवजीवात्माहरूको भोग्यवस्तुका रूपमा चिनाएको पाइन्छ । जीवले जगत्मा नै सांसारिक विषयवासना एवं आफ्नो कर्मानुसार सुखदु:खफल भोग गर्दछ । साथै जगत्मा नै रहेर जीवले आत्मज्ञानद्वारा ब्रह्मको स्वरूपलाई चिनेर मोक्षप्राप्ति पनि गर्दछ भन्ने चिन्तन वेदान्त दर्शनको रहेको छ । सोमनाथ सिग्द्याललले पनि आफ्नो **आदर्श राघव** महाकाव्यमा जगत्लाई जीवको भोग्यवस्तुका रूपमा अत्यन्त कलात्मक ढङ्गबाट प्रस्तुत गरी त्यसको वैचारिक पक्षलाई प्रभावकारी तुल्याएका छन् ।

वेदान्त दर्शनले निर्देश गरेको जगत्चिन्तनसम्बन्धी दार्शनिक मान्यताको अझ गहन अभिव्यक्ति सोमनाथ सिग्द्याल आफ्नो काव्यको सोह्रौं सर्गको 'संसार' उपशीर्षकमा यसरी गर्दछन्:

ईश्वरको इच्छामा
परिवर्तन-शील संसार ।

गर्दछ घुम्दा-घुम्दै
प्रकाशको सम्म संहार ॥

संसार-चक्र चाली,
तल-माथि गराउँदै लोक ।

खेल्दछ खेल विधाता,
फेर्दै सुख दु:ख रस शोक ॥

दैवी चुचुरादेखिन्
झर्दै लीला-प्रवाह अहा !
जीवन-घट्ट घुमाई

पिँधाउँछन् कर्म-बीज यहाँ ॥

(सर्ग १६, श्लो. १-३)

सोमनाथ सिग्द्यालले वेदान्त दर्शनले निर्देश गरेको जगत्चिन्तनको विस्तारपूर्वक व्याख्या गरेका छन् । यो जगत् निरन्तर परिवर्तनशील छ । परिवर्तनको अधीनमा रहेको यो जगत् एक क्षण पनि स्थिर छैन । ईश्वरले नै यस जगत्प्रपञ्चलाई चलायमान बनाएको छ अर्थात् ईश्वरको ईच्छामा यो जगत् हरक्षण घुमिरहन्छ । यो गतिमान संसारजगत् जीवजीवात्माको भोग्यवस्तु एवं साधनास्थलका रूपमा पनि रहेको छ । यस जगत्मा जीवजीवात्माहरू आउने, भोग गर्ने, सांसारिक बन्धनमा पर्ने, मोक्षप्राप्ति गर्ने क्रम निरन्तर चलि नै रहन्छ । जीवात्माले साांसरिक बन्धनका कारण यस जगत्मा अनेकौं दुःखकष्टरू भोग्दछ । सांसारिक दुःखकष्ट एवं प्राणीका कर्मको फलदाता त्यही ब्रह्म अर्थात् विधाता नै हो । यस जगत्को सृष्टि र परिचालनमा त्यी ब्रह्मतत्त्वको भूमिका रहेको छ भन्ने चिन्तन महाकाव्यकारको रहेको छ । सम्पूर्ण चराचरजगत् ब्रह्मको विवर्त एवं परिणाम भएका कारण यो त्यसैको ईच्छामा चल्दछ । यहाँका अनेकौं जीवजीवात्माहरूले त्यो ब्रह्मतत्त्वलाई नचिन्दा अनेकौं किसिमका सांसारिक दुःखकष्ट भोग्दछन् । आफ्नो शुभअशुभ कर्मअनुसारको फल जीवात्मालाई ईश्वरले भोगाएरै छोड्दछन् । सम्पूर्ण चराचर जगत् र सम्पूर्ण जीवजीवात्मको जीवनलीला पनि परमात्मा अर्थात् परब्रह्मले चलाएको छ, सबैको आदिकारण त्यही ब्रह्म हो भन्ने चिन्तनको सुन्दर ढङ्गले काव्यमार्फत अभिव्यक्ति गरिएको छ ।

४.४ **निष्कर्ष**

महाकाव्यकार सोमनाथ सिग्द्यालको **आदर्श राघव** महाकाव्यमा पूर्वीय वेदान्त दर्शनले प्रतिपादन गरेको जगत्चिन्तनसम्बन्धी मान्यताको अत्यन्त गहन एवंसूक्ष्म अभिव्यक्ति गरिएको पाइन्छ । रामकथालाई विषयवस्तु बनाएर रचना गरिएको यस महाकव्यमा सिग्द्यालले वेदान्त दर्शनका ब्रह्म र जीवसँगै जोडेर जगत्चिन्तनको पनि कलात्मक अभिव्यक्तिगरीकाव्यको वैचारिक दार्शनिक पक्षलाई प्रभावकारी र उच्च गरिमायुक्त तुल्याएका छन् । यसमहाकाव्यमा सिग्द्यालले जगत्लाई ब्रह्मको माया, विवर्त एवं परिणाम ठानेका छन् । यो जगत् अनित्य, विनाशी छ भन्दै ब्रह्ममात्र पारमार्थिक सत्ता भएको धारणा काव्यकारले व्यक्त गरेका छन् । माया र अविद्याका कारण जीवात्मा सांसारिक बन्धनमा परेको छ र जगत्को मिथ्याबोध गर्न सकिरहेकोछैन । यो जगत्जीवको भोग्वस्तुकारूपमा रहेको छ । पारमार्थिक कोणबाट हेर्दा यस जगत्को कुनै अस्तित्त्व छैन । यस चराचरजगत्मा रहेका जीव जीवात्माहरू माया र अविद्याको वशमा रहेका कारण मात्र जगत्लाई वास्तविक जस्तो ठानिरहेका छन् । यसैकारण

जीवात्माहरू जन्म र मृत्युका चक्रमा परीसांसारिक दु:खकष्ट भोग्न बाध्य छन् । संसारमा भौतिक सुखसुविधाले जतिसुकै सम्पन्न भए पनि सांसारिक दु:खको अनुभूति जीवले गर्नैपर्दछ । यो संसार दु:खको भुमरी हो ।यहाँ कुनै पनिकुनामा सुखछैन । भौतिक सुख सुविधामा जतिसुकै रमाए पनिअन्ततोगत्वा त्यो सम्पन्नता केवल क्षणभङ्गुर मात्र हो । परमात्माकोसृष्टिका रूपमा रहेको यस जगत्मा जीवात्माले आफ्नो कर्मअनुसार सुखदु:ख फल अनिवार्य भोग्नै पर्दछ । यस संसारजगत्मा जीवात्मालाई वास्तविक सुखको प्राप्ति हुँदैन भन्ने चिन्तन काव्यकारको रहेको छ । संसार निरन्तर परिवर्तनशील छ, परिवर्तनको अधीनमा रहेको संसारजगत् ईश्वरको मायारूप हो, यो स्थिर छैन । ईश्वरीय जादुगरी शक्तिका रूपमा रहेको यस संसाररूपीरङ्गशालामा जीवतत्त्वले भौतिक देह र सांसारिक बन्धनमा परेरअनेकौं किसिमका सुखदु:खका खेल खेल्नु पर्दछ ।यस चराचरजगत्लाई अनित्य वस्तुका रूपमा चिनाउँदै जीवात्मालेब्रह्मसाधना गरेर देवलोक प्राप्तितर्फ लाग्नुपर्ने चिन्तन काव्यकारको रहेको छ । यो देखिने जगत्अनित्य, नाशवान् छ । व्यावहारिक रूपले हेर्दा मात्र यो सत्यजस्तो प्रतीत भएको हो, वास्तविक सत्ता यो होइन । जीवले लामो तपस्या र साधनाद्वारामात्र पारमार्थिक सत्ताका रूपमा रहेको अलौकिक ब्रह्मलाइ चिन्न सक्छ । यसै जगत्मा जीवात्माले ब्रह्मसाधना गरी माया र अविद्यालाइ चिरेरआत्मातत्त्वको बोध गर्दै मोक्षको उत्तराधिकारीबन्दछ भन्ने चिन्तन काव्यकारको रहेको छ ।

चराचर जगत् ब्रह्मको भ्रमात्मक प्रतीतिमात्र हो । यसको रचयिता वासृष्टिकर्ता ब्रह्म हो । यो जगत् स्थिर नभएर चलायमान र गतिशील छ । यस जगत्मा जीवात्माहरूले आवागमन गर्ने र सांसारिक दु:खकष्ट भोग्ने अनि मोक्षप्राप्त गर्ने क्रम निरन्तर चलि नै रहन्छ । जीवात्माले यस जगत्मा आफ्नो कर्मानुसारकोफल भोग्नै पर्दछ ।ईश्वर प्राणीका कर्मको फलदाताका रूपमा रहेको हुन्छ । आभा-छाया, अमृत-जहर, उज्यालो-अँध्यारो,दिन-रात, सुख-दुख:,हिंसा-मैत्री,स्वस्थता-रोगव्याधि जस्ता यावत् द्विचरविरोधहरूले भरिपूर्ण यो जगत्चित्रजस्तो बन्न पुगेको छ भन्ने चिन्तन काव्यकारको रहेको छ । योजगत्अनेकौं किसिमका विषमताहरूलेभरिपूर्ण छ र यसको कारण ब्रह्म हो ।सम्पूर्ण चराचर जगत्को पालनकर्ता र अन्तिम आश्रय पनिब्रह्म नै हो ।ईश्वरले नै यो जगत्लाई चलायमान बनाएको छ । यस्तो संसारजगत् क्षणिक छ र संसारसँग जोडिएका सबै भौतिक सुखसुविधा पनि क्षणभङ्गुरका लागि मात्र हो । यस जगत्मा कुनै पनि चिज अविनाशी छैन । जीवात्माकोभौतिक देहदेखि लिएर सम्पूर्ण चराचरजगत् नाशवान्छ । जीवात्माहरूले जबसम्म मायाको प्रभावमा रहेर सांसारिक सुखलाई नैसबैथोक ठान्दै त्यसको पछि लागिरहन्छन् त्यसबेलासम्म जगत्को

अवास्तविकता र ब्रह्मको वास्तविकतालाई बुझ्न सक्दैनन् । इन्द्रियहरूको नियन्त्रणमा रहेका कारण आफ्नो वास्तविक स्वरूपलाई पहिचानगर्नतर्फ नलाग्दा जीवात्माहरू सांसारिकदु:खको भुमरीमा फस्न बाध्य छन् । संसारजगत् आध्यात्मिक, आधिभौतिक र आधिदैविक जस्ता दु:खहरूले भरिपूर्ण छ । सांसारिक बन्धनबाट मुक्ति प्राप्त गर्न जीवात्माले निवृत्तिमार्ग अर्थात् ब्रह्मसाधनामा लाग्नुपर्ने कुराकाव्यकारले सुझाएका छन् । जीवको अन्त: हृदयमा ब्रह्म छ । ब्रह्मज्ञाननै सर्वोच्च ज्ञान हो । ब्रह्म सत्यम् जगत् मिथ्याको अर्थ जीवात्माले सम्झिनुपर्छ । सम्पूर्ण चराचर जगत्र प्राणीको अन्त:हृदयमा ब्रह्म व्याप्त छ । त्यो ब्रह्ममात्र सत्य हो रबाँकी सबै दृश्यप्रपञ्च मिथ्या एवं भ्रम र अवास्तविक हो भन्ने चिन्तन काव्यकारको रहेको छ ।

अन्तत: संसार र सांसारिक वस्तुअनित्य छ ।यो क्षणिक, नश्वर, परिवर्तनशील छ । ब्रह्मको मायाशक्तिका कारण मात्र जगत् अस्तित्त्वमा देखिन्छ । यस्तो संसारजगत् दु:खकोभुमरी र जीवको भोग्यवस्तुका रूपमा रहेको छ । व्यावहारिक दृष्टिकोणबाट हेर्दा संसार सत्यजस्तो देखिए पनि पारमार्थिक कोणबाट हेर्दा ब्रह्मबाहेक सबै पदार्थ मिथ्या हुन् । जीवनजगत्को मूलकारण ब्रह्म हो । ब्रह्मबाटै संसारको उत्पत्ति र विलय हुन्छ । यो जगत् देखिएको मात्र हो । वास्तवमा यसको कुनै अस्तित्व छैन । यस चराचरजगत्का सम्पूर्ण जीवात्माहरूले ब्रह्मज्ञानबाट मात्रआफ्नोवास्तविक स्वरूपलाई पहिचान गरीब्रह्म सत्यम्जगत् मिथ्याको ज्ञान हासिल गरी सांसारिक दु:खकष्टबाट सदैव मुक्ति प्राप्त गर्दछन् भन्ने वेदान्तीय जगत्चिन्तनसम्बन्धी मान्यताको काव्यात्मक अभिव्यक्ति गरी सोमनाथ सिग्द्यालले **आदर्श राघव** महाकाव्यको वैचारिकता एवं महाकाव्यत्व समेतलाइ अत्यन्त प्रभावकारी तुल्याएका छन् ।

पाँचौं परिच्छेद

सारांश तथा निष्कर्ष

५.१ शोधपत्रको सारांश

आदर्श राघव महाकाव्यमा वेदान्त दर्शन शीर्षकको प्रस्तुत शोधपत्रलाई जम्मा पाँचवटा परिच्छेदमा विभाजन गरी व्यवस्थित रूपमा अध्ययन सम्पन्न गरिएको छ ।

प्रस्तुत शोधपत्रको पहिलो परिच्छेदलाई शोधपरिचय शीर्षक दिइएको छ । यस परिच्छेदअन्तर्गत विषयपरिचय, शोधसमस्या, शोधको उद्देश्य, पूर्वकायको समीक्षा, शोधविधि (सामाग्री सङ्कलनविधि र विश्लेषणविधि), शोधको औचित्य, शोधको सीमाङ्कन र शोधपत्रको रूपरेखाको प्रस्तुति रहेको छ । यस परिच्छेदले शोधकार्यलाई गतिशीलता प्रदान गर्न एवं अध्ययन सरल बनाउन महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेको छ ।

प्रस्तुत शोधपत्रको दोस्रो परिच्छेदको शीर्षक **आदर्श राघव**महाकाव्यमा ब्रह्मचिन्तन रहेको छ । यस परिच्छेदमा सोमनाथ सिग्द्यालको **आदर्श राघव** महाकाव्यमा वेदान्तीय ब्रह्मचिन्तनको अभिव्यक्ति के कसरी भएको छ भन्ने कुराको अध्ययन गर्नका निम्ति वेदान्त दर्शनमा ब्रह्मचिन्तनसम्बन्धी मान्यताको सैद्धान्तिक चर्चा गर्दै विवेच्य महाकाव्यमा सो चिन्तनको अभिव्यक्ति के कसरी भएको छ त्यस कुराको अध्ययन गरी निष्कर्ष प्रस्तुत गरिएको छ ।

प्रस्तुत शोधपत्रको तेस्रो परिच्छेदको शीर्षक **आदर्श राघव**महाकाव्यमा जीवचिन्तन रहेको छ । यस परिच्छेदमा सोमनाथ सिग्द्यालको **आदर्श राघव** महाकाव्यमा वेदान्तीय जीवचिन्तनको अभिव्यक्तिलाई अध्ययन गर्नका निम्ति वेदान्त दर्शनमा जीवचिन्तनसबन्धी मान्यताको सैद्धान्तिक परिचर्चा गर्दै विवेच्य महाकाव्यमा सो चिन्तनको अभिव्यक्ति के कसरी भएको छ भन्ने कुराको अध्ययन गरी निष्कर्ष प्रस्तुत गरिएकोछ ।

प्रस्तुत शोधपत्रको चौथो परिच्छेदको शीर्षक **आदर्श राघव**महाकाव्यमा जगत्चिन्तनरहेको छ ।यस परिच्छेदमा सोमनाथ सिग्द्यालको **आदर्श राघव** महाकाव्यमा वेदान्तीय जगत्न्तिनको अभिव्यक्ति के कसरी भएको छ भन्ने कुराको अध्ययनका निम्ति पूर्वीय वेदान्त दर्शनमा जगत्चिन्तनसम्बन्धी मान्यताको सैद्धान्तिक विमर्श गर्दै विवेच्य महाकाव्यमा सो चिन्तनको अभिव्यक्ति के कसरी भएको छ भन्ने कुराको अध्ययन गरी निष्कर्ष प्रस्तुत गरिएको छ ।

प्रस्तुत शोधपत्रको पाँचौँ परिच्छेदको शीर्षक सारांश तथा निष्कर्ष रहेको छ । यस परिच्छेदमा समग्र शोधपत्रको सारांश र निष्कर्षलाई प्रस्तुत गरिएको छ ।

५.२ शोधपत्रको निष्कर्ष

सोमनाथ सिग्द्याल (१९४१-२०२९) को **आदर्श राघव** (२००५) आधुनिक नेपाली महाकाव्य परम्पराको एक महत्त्वपूर्ण प्राप्ति मानिन्छ । सिग्द्यालको प्रस्तुत महाकाव्य आधुनिक नेपाली साहित्यको पहिलो परिष्कारवादी महाकाव्य भएको हुँदा यसको ऐतिहासिक महत्त्व त छँदैछ त्यसका साथै दार्शनिक दृष्टिकोणले पनि नेपाली साहित्यमा यस महाकाव्यको स्थान सुनिश्चित छ । सोह्र सर्गमा रामोपाख्यानलाई विन्यास गरी रचिएको प्रस्तुत महाकाव्यमा पूर्वीय षड्दर्शनमध्येको सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण मानिने वेदान्त दर्शनका ब्रह्म, जीव र जगत्चिन्तनजस्ता सर्वप्रमुख गम्भीर दार्शनिक पक्षहरूलाई अत्यन्त सशक्त एवं कलात्मक रूपमा उद्घाटन गरिएको छ । पूर्वीय संस्कृत वाङ्मयका साथै आम जनमानसमा रामायणको कथाले आजसम्म पनि पौरस्त्य दर्शनका गम्भीर दार्शनिक विषयहरूलाई सहजतापूर्वक विस्तार गर्दै आएको छ ।रामायणलाई उपजीव्य स्रोत बनाउँदै नेपालीमा रचना गरिएको **आदर्श राघव** महाकाव्यमा सोमनाथ सिग्द्यालले विशेषगरी पूर्वीय वेदान्त दर्शनले निर्देश गरेका ब्रह्म, जीव र जगत्चिन्तनसबन्धी मान्यताको गहन अभिव्यक्ति गर्दै यसको वैचारिक दार्शनिक पक्षमात्र होइन समग्र महाकाव्यत्वसमेतलाई अत्यन्त प्रभावकारी एवं उच्च कलात्मक गरिमायुक्त तुल्याएका छन् । यसबाट सिग्द्याल पूर्वीय दर्शनका गहन अध्येता हुनुका साथै नेपालीका एक प्रखर दार्शनिक महाकाव्यकार हुन् भन्ने कुरा पुष्टि हुन्छ ।

वेदको अन्तिम भाग एवं सारतत्त्वलाई बुझाउने भारतीय उपमहाद्वीपमा विकसित संस्कृत परम्परासँग सम्बद्ध आस्तिक षड्दर्शनमध्येको सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण दर्शन नै वेदान्त दर्शन हो ।वेद, उपनिषद्, गीता, ब्रह्मसूत्रसम्बन्धी भाष्यग्रन्थहरूमा अभिव्यक्त भएको जीवनजगत्सम्बन्धी चिन्तन नै वास्तवमा वेदान्त दर्शनका नामले चिनिन्छ । वादरायण व्यासले **ब्रह्मसूत्र** अर्थात् **वेदान्तसूत्र** को रचना गरी यस दर्शनको व्यवस्थित रूपमा प्रवर्तन गरेका हुन् । त्यसपछि गौडपाद, शङ्कर, रामानुज, मध्व, निम्बार्क, बल्लभ आदि पश्चवर्ती आचार्यहरूले यस दर्शनलाई विकसित एवं समृद्ध तुल्याएका छन् । वेदान्त दर्शनले तत्त्वमीमांसा, ज्ञानमिमांसा एवं आचारमीमांसाका दृष्टिकोणबाट ब्रह्म, जीव, जगत्, ईश्वर, माया, विद्या, अविद्या, मोक्ष, पूर्वजन्म, पुन:जन्म, प्रमाण, प्रमेय, नीति, सष्टि, स्थिति, प्रलयजस्ता विषयमा गम्भीर र तर्कपूर्ण ढङ्गले व्यापक विमर्श गरेको छ । यी यस्ता यावत् चिन्तनहरू पाइए तापनि मूलभूत रूपमा

ब्रह्म, जीव र जगत्‌चिन्तन नै वेदान्त दर्शनका सर्वप्रमुख प्रस्थापनाहरू हुन् । बाँकी अन्य कुराहरू यिनै मूलभूत चिन्तनसँग जोडिएर आएका छन् ।

ब्रह्मचिन्तन वेदान्त दर्शनको सबैभन्दा महत्त्वपूर्ण एवं सर्वप्रमुख मान्यता हो । वेदान्त दर्शनमा ब्रह्मतत्त्वलाई सम्पूर्ण चराचर जगत्‌को आदिकारण मान्दै एकमात्र पारमार्थिक सत्ताका रूपमा स्थापित गरिएको छ । ब्रह्म र जगत्‌चिन्तनसँगै जीवचिन्तन पनि वेदान्त दर्शनको महत्त्वपूर्ण चिन्तनकेन्द्रको रूपमा रहेको छ । वेदान्त दर्शनमा जीवतत्त्वलाई इन्द्रिय, मन, बुद्धि, शरीर आदिको उपाधिमा बाँधिने, सांसारिक विषयवासनाको भोग गर्ने, संसारचक्रमा आवागमन गर्ने, गुणहरूको अधीनमा रहने, कर्मानुसार फलप्राप्त गर्ने, आफ्नो वास्तविक शुद्ध चैतन्य स्वरूपको अज्ञानका कारण अनेकौं दु:खकष्ट भोगे पनि अन्ततः आफ्नो ब्रह्मस्वरूपको ज्ञान प्राप्त गरी सांसारिक बन्धनबाट मुक्ति चाहने मुमुक्षुका रूपमा चिनाइएको छ । त्यसैगरी जगत्‌लाई वेदान्त दर्शनले ब्रह्मको माया, विवर्त एवं परिणाम ठान्दै विनाशी, अनित्य, भ्रम ठानेको छ । जीवको भोग्यवस्तुका रूपमा रहेको जगत् व्यावहारिक रूपमा सत्य भए पनि पारमार्थिक रूपमा असत्य एवं मिथ्यामात्र हो भन्ने मान्यता वेदान्त दर्शनको रहेको छ । वेदान्त दर्शनका ब्रह्म, जीव र जगत्‌चिन्तनसम्बन्धी यिनै गम्भीर दार्शनिक चिन्तनको कलात्मक एवं गहन अभिव्यक्ति गरी आफ्नो काव्यको वैचारिक पक्षलाई सशक्त तुल्याएकाले सोमनाथ सिग्द्यालको **आदर्श राघव**ले नेपाली महाकाव्य परम्परामा उच्च दार्शनिक गरिमा हासिल गरेको छ भन्ने कुरामा दुईमत छैन ।

सोमनाथ सिग्द्यालले वेदान्तीय ब्रह्मचिन्तनलाई सर्वोपरि महत्त्व दिँदै त्यसको सशक्त र प्रभावकारी अभिव्यक्ति गरी **आदर्श राघव** महाकाव्यको वैचारिक पक्ष निर्माण गरेका छन् । प्रस्तुत महाकाव्यमा सिग्द्यालले ब्रह्मतत्त्वलाई एकमात्र पारमार्थिक सत्ताका रूपमा स्थापित गर्दै सारा जीवनजगत् त्यही ब्रह्ममा आश्रित रहेको कुरा उल्लेख गरेका छन् । सिग्द्यालले यस काव्यमा सम्पूर्ण चराचर जगत्‌को सृष्टि, स्थिति र प्रलयकर्ताको रूपमा ब्रह्मतत्त्वलाई चिनाएका छन् । ब्रह्मतत्त्व कृपानुरूप, सत्‌चित्, सुखरूप, दोषरहित, निराकार, निर्विकार एवं निरञ्जन छ भन्दै संसारका सारा जीवजीवात्माको परमकल्याण ब्रह्मको उपासनाबाट मात्र सम्भव भएको कुरा सिग्द्यालले यस काव्यमा व्यक्त गरेका छन् । सोमनाथले यस महाकाव्यमा परब्रह्मलाई भक्तवत्सल, राघव सीतावतारस्वरूप, प्राणीका कर्मको फलदाता एवं मोक्षदाताका रूपमा चिनाएका छन् । राघव र सीतालाई ब्रह्म र ब्रह्मकै मायाका रूपमा प्रस्तुत गर्दै उनीहरूको उपासनाबाट प्राणीमात्रले मुक्ति एवं मोक्ष पाउने कुरालाई महाकाव्यकारले काव्यको मूल ध्येय बनाएका छन् । राम अर्थात् ब्रह्मतत्त्व विराड्स्वरूप छ । जीवजीवात्माले त्यस्तो भक्तवत्सल रामस्वरूप परब्रह्मलाई सही रूपमा ग्रहण गरेर जन्म र मृत्युका सांसारिक दु:खकष्टका

चक्रबाट छुटकारा पाई मोक्षको उत्तराधिकारी बन्नुपर्दछ भन्ने चिन्तनलाई सिग्द्यालले खरो रूपमा काव्यमार्फत अभिव्यक्ति गरेका छन् ।ब्रह्मतत्त्व नै सम्पूर्ण चराचर जगत्को स्वामी, नियन्ता, रक्षक, गुरु एवं ईश्वर हो ।सम्पूर्ण चराचर जगत् परब्रह्मको अध्यास, विवर्त एवं रचनामात्र हो ।यस जगत्को मूलकारण र नियन्ता परब्रह्म हो । त्यो परब्रह्म एक छ र त्यो नै वास्तविक पारमार्थिक सत्ताका रूपमा रहेको छ भन्ने वेदान्तीय ब्रह्मवादी चिन्तनलाई सिग्द्यालले ओजपूर्ण रूपमा काव्यमार्फत अभिव्यक्त गरेका छन् । ब्रह्मतत्त्व अजरामर, सत्य, चैतन्य र चिन्मय छ । ब्रह्मतत्त्व बाह्य जगत्मा खोजेर भेटिँदैन । ब्रह्मप्राप्तिका लागि जीवात्माले आत्मचिन्तन, परमात्माचिन्तन र ब्रह्मचिन्तन गर्नुपर्दछ ।ब्रह्मतत्त्वको न आदि छ न अन्त्य छ, ब्रह्म अनादि छ । सम्पूर्ण दृश्यप्रपञ्च ब्रह्मको भ्रामात्मक प्रतीति मात्र हो, यसको कुनै अस्तित्त्व छैन ।ब्रह्मतत्त्व सर्वव्यापक र सर्वशक्तिमान छ । संसारका हरेक प्राणीजगत् ब्रह्मकै अंश हुन् ।सांसारिक जगत्को जतिसुकै भोग गरे पनि अन्ततोगत्वा तिनले आफ्नो वास्तविक ब्रह्मस्वरूपमा मिल्नुपर्ने हुन्छ । त्यसका लागि सांसारिक विषयवासनातर्फ अभिमुख भएको जीवात्माले ब्रह्मचिन्तनतर्फलागेर मोक्षको उत्तराधिकारी बन्नुपर्दछ भन्ने चिन्तन काव्यकारले सशक्त रूपमा काव्यमार्फत अभिव्यक्त गरेका छन् ।संसारजगत् जतिसुकै राम्रो र वास्तविक लागे पनि यथार्थमा यो डोरीमा सर्पको भ्रम भएजस्तो मात्र हो ।वास्तविक एवं पारमार्थिक सत्ता ब्रह्ममात्र हो । जगत्का प्रत्येक जीवात्मा परब्रह्मकै अंश हुन् । ब्रह्मतत्त्व प्राणीका कर्मको फलदाता र मोक्षदाताका रूपमा रहेको हुन्छ । जीवात्माले लामो साधनाद्वारा आत्मज्ञानमार्फत आफ्नो वास्तविक ब्रह्मस्वरूपको पहिचानतर्फ लाग्नुपर्दछ अनिमात्र अविद्यामुक्त भएर जीवात्माले परब्रह्ममा लीन भई सदैव आनन्द प्राप्ति गर्दछ भन्ने वेदान्तीय ब्रह्मचिन्तनलाई काव्यकारले काव्यमार्फत अभिव्यक्त गरेका छन् । ब्रह्मतत्त्व कुनै गुणको अधीनमा छैन । ब्रह्मतत्त्व सम्पूर्ण चराचर जगत् र जीवजीवात्माहरूमा सर्वप्रधान तत्त्व हो । ब्रह्मको सगुण र निर्गुण दुवै स्वरूप भए पनि वास्तवमा ब्रह्म निर्गुण छ । ब्रह्मतत्त्व अलौकिक र नित्य छ ।सम्पूर्ण चराचर जगत्लाई धाराप्रवाह गतिमा ब्रह्मतत्त्वले नै चलायमान बनाएको छ । ब्रह्मतत्त्वले संसारजगत्का जीवजीवात्मालाई आफ्नो वास्तविक ब्रह्मस्वरूप चिनेर संसाररूपी भवसागर तर्नमा सहायता प्रदान गर्दछ भन्ने वेदान्तीय ब्रह्मचिन्तनको गहन रूपमा सोमनाथ सिग्द्यालले **आदर्श राघव** महाकाव्यमा अभिव्यक्त गरेका छन् । यसप्रकार सम्पूर्ण चराचर जगत्को कारण, नियन्ता, प्राणीका कर्मको फलदाता, मोक्षदाता, अखण्ड, परिपूर्ण, शाश्वत, नित्य, सर्वशक्तिमान, निराकार, निर्विकार, एकमात्र पारमार्थिक सत्ताका रूपमा रहेको ब्रह्मको ज्ञानबाट मात्र जीवात्मालाई सांसारिक क्षणिकताको बोध भई मोक्षप्राप्ति

हुन्छ भन्ने वेदान्तीय ब्रह्मचिन्तनको सशक्त, गहन र प्रभावकारी अभिव्यक्ति सोमनाथ सिग्द्यालको **आदर्श राघव** महाकाव्यमा भएकोछ ।

रामकथालाई विषयवस्तु बनाएर रचना गरिएको सोमनाथ सिग्द्यालको प्रस्तुत **आदर्श राघव** महाकाव्य वेदान्तीय जीवचिन्तनका दृष्टिले पनि उत्तिकै सशक्त एवं महत्त्वपूर्ण रहेको छ । सिग्द्यालले यस काव्यमा जीवात्मालाई पनि ब्रह्म एवं त्यसैको अंशका रूपमा प्रस्तुत गर्दै माया र अविद्याका कारण आफ्नो वास्तविक स्वरूपलाई चिन्न नसकेको धारणा व्यक्त गरेका छन् । सिग्द्यालले जीवतत्त्वलाई संसारजगत्मा सफर गर्ने यात्रीका रूपमा प्रस्तुत गर्दै उसले आफ्नो कर्मफल समाप्त नहुञ्जेलसम्म संसारजगत्मा आवागमन गरी सांसारिक दु:खकष्ट भोगिरहनु पर्दछ भन्ने चिन्तन व्यक्त गरेका छन् । जीवात्माले सांसारिक माया, मोह, शोक आदिका बन्धनमा नपरी आफ्नो विवेकको प्रयोग गर्दै धर्मको मार्ग अपनाएर ब्रह्मसाधना गर्दा मात्र उसको शुद्ध चैतन्य स्वरूपको ज्ञान प्राप्त हुन्छ ।सिग्द्यालले यस काव्यमा जीवतत्त्वलाई मूलत:सांसारिक बन्धनबाट उन्मुक्ति चाहाने मुमुक्षुका रूपमा चिनाएका छन् । सांसारिक विषयवासनाको भोक्ताका रूपमा रहेको जीवतत्त्व कार्यानुसार भिन्नाभिन्न उपाधिमा बाँडिएको छ । आफ्नो वास्तविक ब्रह्मस्वरूपलाई चिन्न नसक्दा उसले संसाररूपी भवसागरमा घुमिरहनु परेको छ ।जीवात्माले लामो साधना र ब्रह्मज्ञानद्वारा परमात्माको तहमा पुगेर ब्रह्मसाक्षात्कार गर्दछ भन्ने चिन्तन काव्यकारले काव्यमार्फत अभिव्यक्त गरेका छन् । चराचर जगत्मा भौतिक र शारीरिक रूपमा अनेकौं सङ्ख्यामा रहेका जीवजीवात्माहरू आत्मिक रूपमा एउटै परब्रह्मका अंश हुन् । मन, बुद्धि, इन्द्रिय, शरीर आदिको बन्धनमा परेर सांसारिक विषयवासनाको भोगलिप्साका कारण संसारचक्रमा आवागमन गरी जीवात्माले सांसारिक दु:खकष्टहरू भोगिरहनु पर्दछ । लामो साधना र तपस्याद्वारा ब्रह्मज्ञान प्राप्त गरी आफ्नो वास्तविक स्वरूप पहिचान गरेको खण्डमा मात्र जीवात्मालाई सांसारिक नश्वरताको ज्ञान प्राप्त भई आफ्नो वास्तविक गन्तव्यतर्फ अघि बढ्छ भन्ने वेदान्तीय चिन्तन काव्यकारले काव्यमार्फत व्यक्त गरेका छन् ।चराचर जगत्का सम्पूर्ण जीवजीवात्माहरू ब्रह्म नै हुन् ।जीवात्मा वास्तवमा अजरामर, निराकार, निर्विकार, शुद्ध चैतन्यस्वरूप छ । आत्मज्ञानद्वारा जीवात्मालाई उसको भौतिक शरीर र दृश्यजगत् नश्वर छ, केवल आत्मामात्र शाश्वत एवं सत्य छ भन्ने ज्ञान प्राप्त हुन्छ र जीवात्मा आफ्नो अन्तिम गन्तव्य रहेको ब्रह्मस्वरूपमा प्राप्त भई सदा आनान्दानुभूति प्राप्त गर्दछ भन्ने मान्यता काव्यकारको रहेको छ ।पारमार्थिक रूपमा जीव र ब्रह्म एउटै हुन् । माया र अविद्याको विनाश भएपछि जीवात्मा आफ्नो वास्तविक ब्रह्मस्वरूपमा नै प्राप्त हुन्छ । सांसारिक विषयवासनाको जतिसुकै भोग गरे पनि जीवात्मालाई वास्तविक सुख र आनन्द प्राप्त हुँदैन । यसप्रकार जीवात्माले आत्मज्ञानद्वारा ब्रह्मको उपासना

गरेर आफ्नो शुद्ध एवं चैतन्यस्वरूपको ज्ञान प्राप्त गरी सांसारिक दुःखकष्टका बन्धनबाट आफूलाई मुक्त गरी मोक्षप्राप्ति गरेर वास्तविक आनान्दानुभूति प्राप्त गर्दछ भन्ने वेदान्तीय जीववादी चिन्तनलाई सशक्त एवं प्रभावकारी काव्यात्मक अभिव्यक्ति गरी सोमनाथ सिग्द्यालले आफ्नो काव्यको वैचारिक पक्ष एवं समग्र महाकाव्यत्वसमेतलाई उच्च दार्शनिक गरिमायुक्त तुल्याएका छन् ।

सोमनाथ सिग्द्यालको **आदर्श राघव** महाकाव्यको वैचारिक पृष्ठभूमि निर्माण गर्नमा वेदान्त दर्शनको ब्रह्म र जीवसँगै जगत्चिन्तनसम्बन्धी मान्यताको पनि महत्त्वपूर्ण भूमिका रहेको छ । प्रस्तुत महाकाव्यमा सिग्द्यालले जगत्लाई ब्रह्मको माया, विवर्त एवं परिणाम ठानेका छन् ।सम्पूर्ण चराचर जगत् अनित्य र विनाशी छ भन्दै ब्रह्म एकमात्र पारमार्थिक सत्ता भएको धारणा काव्यकारले व्यक्त गरेका छन् । माया र अविद्याका कारण सांसारिक बन्धनमा रहेको जीवात्माले जगत्को मिथ्याबोध गर्न सकेको छैन । जीवको भोग्यवस्तुका रूपमा रहेको यस जगत्को पारमार्थिक रूपमा कुनै अस्तित्त्व छैन । माया र अविद्याको वशमा रहेका जीवात्माहरू संसारलाई वास्तविक जस्तो ठानी जन्म र मृत्युका बन्धनमा परेर सांसारिक दुःखकष्ट भोग्न बाध्य भएका छन् भन्ने धारणा काव्यकारको रहेको छ ।संसारजगत् दुःखको भुमरी हो । जतिसुकै भौतिक सुखसुविधाले सम्पन्न भए पनि जीवात्माले जगत्मा सांसारिक दुःखकष्ट भोग्नै पर्दछ । परमात्माको सृष्टिका रूपमा रहेको यस जगत्मा जीवात्माले आफ्नो कर्मानुसार सुखदुःखफल अनिवार्य भोग्नुपर्दछ । जीवात्मालाई संसारजगत्मा वास्तविक सुखको अनुभूति हुँदैन भन्ने चिन्तन काव्यकारले काव्यमार्फत अभिव्यक्त गरेका छन् ।संसार परिवर्तनशील छ, यो ईश्वरको मायारूप हो, यो स्थिर छैन । चराचर जगत् र भौतिक सुखसुविधालाई क्षणभङ्गुर एवं अनित्य वस्तुका रूपमा चिनाउँदै जीवात्माले ब्रह्मसाधना गरेर देवलोक प्राप्तितर्फलाग्नुपर्ने चिन्तनलाई सोमनाथ सिग्द्यालले खरो रूपमा प्रस्तुत महाकाव्यमा व्यक्त गरेका छन् । व्यावहारिक दृष्टिले हेर्दामात्र दृश्यजगत् सत्यजस्तो देखिए पनि यो वास्तवमा अनित्य र नाशवान छ भन्दै यसै जगत्मा जीवात्माले ब्रह्मसाधना गरी अविद्यालाई नष्ट गरेर मोक्षको उत्तराधिकारी बन्नुपर्दछ भन्ने धारणा काव्यकारको रहेको छ । जगत् अनेकौं किसिमका विषमताहरूले भरिपूर्ण छ । यस सम्पूर्ण चराचर जगत्को पालनकर्ता र अन्तिम आश्रय पनि ब्रह्म हो ।ईश्वरले नै यसलाई चलायमान बनाएको छ । यस जगत्मा कुनै पनि चिज अविनाशी छैन, सम्पूर्ण चराचर जगत् नाशवान् छ । इन्द्रियहरूको वशमा रहेका कारण आफ्नो वास्तविक ब्रह्मस्वरूपलाई चिन्न नसक्दा जीवात्माहरू सांसारिक दुःखकष्टका बन्धनमा रहेका छन् । त्यसो हुँदा काव्यकारले सांसारिक बन्धनबाट मुक्ति प्राप्त गर्न जीवात्मालाई आत्मज्ञानद्वारा ब्रह्मसाधनामा लाग्नुपर्ने कुरा सुझाएका छन् । सम्पूर्ण चराचर जगत् र

प्राणीहरूका अन्त:हृदयमा ब्रह्म व्याप्त छ । ब्रह्मबाहेक अन्य सबै चिज मिथ्या हुन् । ब्रह्मबाटै सम्पूर्ण चराचर जगत्को सृष्टि, स्थिति र प्रलय हुन्छ । ब्रह्म एकमात्र सत्य हो र सम्पूर्ण चराचर जगत् भ्रम एवं अवास्तविक हो भन्दै जीवात्माले आत्मानबाट ब्रह्म सत्यम् जगत् मिथ्याको ज्ञान हासिल गरी आफूलाई सांसारिक बन्धनबाट मुक्त गरी मोक्षप्राप्ति गर्नु पर्दछ भन्ने वेदान्तीय चिन्तनको गहन एवं सूक्ष्म अभिव्यक्ति सोमनाथ सिग्द्यालले **आदर्श राघव** महाकाव्यमा गरेका छन् जसको कारण यस महाकाव्यले उच्च वैचारिक दार्शनिक गरिमा प्राप्त गरेको छ ।

आदर्श राघव महाकाव्यमा सोमनाथ सिग्द्याल मूलत: पूर्वीय वेदान्त दर्शनका सर्वप्रमुख मान्यताहरू ब्रह्म, जीव र जगत्चिन्तनका प्रखर चिन्तकका रूपमा देखिएका छन् ।सम्पूर्ण चराचर जगत्को सर्वप्रधान तत्त्वका रूपमा ब्रह्मको निरूपण गरेर जीवजीवात्मालाई सांसारिक मायामोहबाट मुक्त गर्नु, जीवात्माहरूको वास्तविक चैतन्यस्वरूपको निरूपण गर्दै तिनीहरूलाई सांसारिक बन्धनबाट उन्मुक्त गर्नु एवं जीवात्माहरूलाई जगत्को मिथ्याबोध गराएर मोक्षको उत्तराधिकारी बनाउनु प्रस्तुत महाकाव्यको मुख्य वैचारिक दार्शनिक उद्देश्य एवं निष्कर्ष रहेको छ । यसबाट सोमनाथ सिग्द्याल नेपालीका प्रखर दार्शनिक महाकाव्यकारका रूपमा स्थापित हुनुका साथै वैचारिक दार्शनिक दृष्टिकोणले नेपाली महाकाव्य परम्परामा **आदर्श राघव** महाकाव्यको विशिष्ट स्थान सुनिश्चित रहेको छ ।

सन्दर्भसामग्रीसूची

अधिकारी. ऋषीश्वर. **आदर्श राघव महाकाव्यमा अलङ्कार विधान**. त्रिभुवन विश्वविद्यालय नेपाली केन्द्रीय विभागमा प्रस्तुत अप्रकाशित शोधपत्र. २०६३ ।

अवस्थी. महादेव. **आधुनिक नेपाली महाकाव्य र खण्डकाव्यको विमर्श**. काठमाडौँ: इन्टेलेक्चुअल्च बुक प्यालेस . २०६४ ।

आचार्य. नरहरि. **पण्डितराज सोमनाथ सिग्देल र उनको महाकाव्यसाधना**. काठमाडौँ: पण्डितराज सोमनाथ सिग्देल शतवार्षिक समारोह समिति. २०४१ ।

आचार्य. बाबुराम. **आदर्श राघव महाकाव्यको तत्सम शब्दकोश**. त्रिभुवन विश्वविद्यालय नेपाली केन्द्रीय विभागमा प्रस्तुत अप्रकाशित शोधपत्र. २०४९ ।

आचार्य. भानुभक्त. **भानुभक्तको रामायण**. आठौँ संस्क. ललितपुर : साझा प्रकाशन. २०७६ ।

ईशादि नौ उपनिषद्.सोह्रौँ संस्क. गोरखपुर: गीताप्रेस २०७६ ।

उपाध्याय. केशवप्रसाद. **केही रचना : केही विवेचना.**काठमाडौँ: रत्न पुस्तक भण्डार. २०३२ ।

कठोपनिषद्. उनन्चालीसौँ संस्क. गोरखपुर : गीताप्रेस २०७६ ।

कुँवर. उत्तम. **स्रष्टा र साहित्य**. तेस्रो संस्क. काठमाडौँ: साझा प्रकाशन. २०३७ ।

खतिवडा. भवानीप्रसाद. 'उपनिषद् : संक्षिप्त अवलोकन'. **पूर्वीय चिन्तन परम्परा**. काठमाडौँ: विद्यार्थी प्रकाशन प्रा. लि. पृ.२९१-३१०.२०६६ ।

खनाल. भवानीप्रसाद. **आदर्श राघव महाकाव्यमा रसविधान**. त्रिभुवन विश्वविद्यालय नेपाली केन्द्रीय विभागमा प्रस्तुत अप्रकाशित शोधपत्र. २०७४ ।

गडतौला. नारायण 'मेरो नुहाउने कोठा कवितामा आत्मासम्बन्धी दर्शन'.**वाङ्मय.** अङ्क १७ पृ. १०-१७ . २०७६।

---.**नेपाली महाकाव्यको मिथकीय अध्ययन**. त्रिभुवन विश्वविद्यालय नेपाली केन्द्रीय विभागमा प्रस्तुत अप्रकाशित शोधप्रबन्ध.२०६८ ।

---.**वैदिक तथा पौराणिक साहित्य**.काठमाडौँ: प्रगति पुस्तक प्रकाशन प्रा. लि. २०६९ ।

---. 'विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका उपन्यासमा दर्शन'. **बिपी कोइरालाका वैचारिक आयाम**. चितवन : प्रजातान्त्रिक विचार समाज. पृ. ३२३-३४५.२०७१ ।

---.**संस्कृत साहित्यको इतिहास**. काठमाडौँ: प्रगति पुस्तक भण्डार. २०७० ।

गिरी. रामानन्द. **जनक-दर्शन**(अनु. रामहरि तिमल्सिना). भक्तपुर : जनक शिक्षा सामग्री केन्द्र .२०५५ ।

चालिसे. नारायण. **कृति विश्लेषणका पौरस्त्य दार्शनिक मानदण्डहरू**. काठमाडौँ: नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान. २०७५ ।

---. **पूर्वीय दार्शनिक मान्यतामा कोइरालाका उपन्यास**. दाङ : वी. पी. चिन्तन केन्द्र. २०६९ ।

जोशी. ताराप्रसाद. **आदर्श राघवको शास्त्रीय विवेचना**. काठमाडौँ: रत्न पुस्तक भण्डार. २०२७ ।

---. 'आदर्श राघवमा प्रयुक्त प्रकृति'.**रत्न बृहत् नेपाली समालोना प्रायोगिकखण्ड**. काठमाडौँ. रत्न पुस्तक भण्डार. २०६८ ।

ज्ञवाली. ज्ञाननिष्ठ. **शाकुन्तल महाकाव्यमा ईश्वर र जीवन-जगत्सम्बन्धी चिन्तन**. त्रिभुवन विश्वविद्यालय नेपाली केन्द्रीय विभागमा प्रस्तुत अप्रकाशित शोधप्रबन्ध. २०७४ ।

ढकाल. प्रमोद. **पूर्वीय दर्शनको पुनर्व्याख्या**.काठमाडौँ: बिग फ्यामिलि भेन्चर्स्. २०७६ ।

ढकाल. शिवप्रसाद. 'रामयाणको परिचयात्मक विश्लेषण'. **पूर्वीय चिन्तन परम्परा**. काठमाडौँ: विद्यार्थी प्रकाशन प्रा. लि. पृ. ४३७-४६१. २०६६ ।

तैत्तिरीयोपनिषद्. एकतीसौं सस्क. गोरखपुर : गीताप्रेस २०७६ ।

त्रिपाठी. वासुदेव. **सिंहावलोकन**. काठमाडौँ: साझा प्रकाशन. २०२७ ।

धिताल. गणेश. **आदर्श राघव महाकाव्यको कृतिगत विश्लेषण**. त्रिभुवन विश्वविद्यालयनेपाली केन्द्रीय विभागमा प्रस्तुत अप्रकाशित शोधपत्र.२०७१ ।

न्यौपाने. दैवज्ञराज. 'रसवादी कविका रूपमा सोमनाथ सिग्द्याल'. **वाङ्मय**. वर्ष १३ पूर्णाङ्क ७ पृ. ६६-७५. २०५३/०५४ ।

पराजुली. ठाकुर. **नेपाली साहित्यको परिक्रमा**. काठमाडौँ: नेपाली विद्या प्रकाशन. २०४५ ।

पहाडी. वामदेव. 'आदर्श राघव महाकाव्यमा शून्य युगबोध'.**रूपरेखा**. वर्ष २२ अङ्क ४ पृ. २६-३२. २०३८।

पाण्डेय. ताराकान्त. 'साहित्यिक शोधविधि: सिद्धान्त तथा प्रयोग पक्ष'.**रत्न बृहत् नेपाली समालोचना (सैद्धान्तिक खण्ड)**. दोस्रो संस्क. काठमाडौँ : रत्न पुस्तक भण्डार. पृ. २२४-२४४. २०७६ ।

प्रभात. विष्णु. **दर्शनावली**. काठमाडौँ: नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान. २०६८ ।

---.**प्रज्ञा दर्शन कोश**. काठमाडौँ: नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान. २०७० ।

प्रश्रित. मोदनाथ. **दर्शन र दृष्टिकोण**. दोस्रो संस्क. ललितपुर : माइलस्टोन प्रकाशन तथा प्रसारण प्रा. लि. २०७१ ।

पोखरेल. गोकुल. 'आदर्श राघव महाकाव्यको महाकाव्यांशमा ध्वनि सौन्दर्य'.**प्राज्ञिक विमर्श**. वर्ष १ अङ्क २ पृ. ८८-९७. २०७६।

बन्धु. चूडामणि. **अनुसन्धान तथा प्रतिवेदन लेखन**.काठमाडौँ: रत्न पुस्तक भण्डार. २०७५ ।

भुसाल. बेदुराम. **नेपालमा प्रचलित दार्शनिक चिन्तनहरू**. काठमाडौँ: नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान. २०६८ ।

मुण्डकोपनिषद्. तेत्तीसौँ संस्क. गोरखपुर : गीताप्रेस. २०७६ ।

राई. भक्त. **पूर्वीय दर्शन**. काठमाडौँ: नेपाल प्राज्ञिक अनुसन्धान केन्द्र. २०७४ ।

राधाकृष्णन. **भारतीय दर्शन - २**. दिल्ली : राजपाल. सन् २०१६ ।

रिसाल. राममणी. **नेपाली काव्य र कवि**. काठमाडौँ: साझा प्रकाशन. २०३१ ।

रिसाल. शिवगोपाल. **वैदिक संस्कृति**. दोस्रो संस्क. ललितपुर : साझा प्रकाशन. २०६८ ।

वैद्य. मोहन. **हिमाली दर्शन**. दोस्रो संस्क. शमी साहित्य प्रतिष्ठान. २०७६ ।

शर्मा, मोहनराज र लुइटेल, खगेन्द्रप्रसाद. **शोधविधि**. पाँचौँ संस्क. काठमाडौँ. साझा प्रकाशन. २०६८ ।

श्रीमद्भगवद्गीता यथारूप. नवौँ संस्क. भक्तिवेदान्त बुक ट्रष्ट. सन् २०१६ ।

श्रेष्ठ. दयाराम. **साहित्यको अनुसन्धान व्यवस्थापन (अनुसन्धान दर्शन)**. काठमाडौँ: शिखा बुक्स.२०७७ ।

श्वेताश्वतरोपनिषद्.उनन्नतीसौँ संस्क. गोरखपुर : गीताप्रेस २०७६ ।

साङ्कृत्यान. राहुल. **दर्शनदिग्दर्शन**(अनु. नारायणप्रसाद आचार्य). अक्षरदीप प्रकाशन. २०७३ ।

सिंह, केदारनाथ र सिंह, शशिभूषण. **भारतीय दर्शन**. नयाँ दिल्ली: ज्ञानदा प्रकाशन. सन् २०१७ ।

सिग्देल. सुरेन्द्रप्रसाद. **रामायण रहस्य**.काठमाडौँ: नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान. २०७६ ।

सिग्द्याल. सोमनाथ. **आदर्श राघव**. छैठौँ संस्क.लतितपुर : साझा प्रकाशन . २०६७ ।

---. **साहित्य प्रदीप**. काठमाडौँ: नेपाल एकेडेमी. २०१६ ।

सुवेदी. देवीप्रसाद. **वाल्मीकि र व्यास तुलनात्मक अनुशीलन**. दोस्रो संस्क. काठमाडौँ : स्वदेश प्रकाशन प्रा. लि. २०७४ ।